

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗВО «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ARTES LIBERALES
КАФЕДРА ІСТОРІЇ

Середньовічна Англія в маргіналіях Псалтирів Латтрелла та Ратленда

*Студента IV курсу
групи ГІС 17/Б
Тараса Курилка*

*Науковий керівник
ст. в. Надія Гонтарь*

*Науковий консультант
доц. Богдан Шумилович*

ЛЬВІВ 2021

ПЛАН

ВСТУП	3
I РОЗДІЛ: ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МАРГІНАЛЬНОГО ЗОБРАЖЕННЯ	10
<i>I.1. Вплив мистецтва та архітектури</i>	12
<i>I.2. Вплив емоційної складової</i>	15
<i>I.3. Фактор латиномовних Eхепrla</i>	19
<i>I.4. Ілюмінований манускрипт як ключовий елемент у формуванні маргіналій</i>	21
II РОЗДІЛ: ПСАЛТИРІ РАТЛЕНДА ТА ЛАТТРЕЛЛА	26
<i>II.1. Англія XIII-XIV століть: політичний та соціокультурний контекст</i>	26
<i>II.2. Псалтир Ратленда</i>	28
<i>II.3. Псалтир Латтрелла</i>	31
III РОЗДІЛ: «ПІСНЯ СЮЖЕТІВ»	34
<i>III.1. Методологічні особливості аналізу маргіналій</i>	34
<i>III.2. Аналіз обраних маргінальних сюжетів</i>	35
<i>III.2.1. Політична складова</i>	35
<i>III.2.2. Перипетії суспільних стосунків</i>	45
<i>III.2.3. Побутово-господарські образи</i>	51
<i>III.2.4. Релігійна складова</i>	55
<i>III.2.5. Образи тваринного, фантастичного та антропоморфного світу</i>	59
<i>III.3. Підсумки аналізу маргінальних сюжетів</i>	65
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, ЛІТЕРАТУРИ ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСІВ	69
ДОДАТКИ	73

ВСТУП

Актуальність даного дослідження зумовлена передовсім рядом прогалин в науці в контексті розуміння та тлумачення середньовічного світогляду. Позаяк шлях до розуміння того, як людина сприймала себе та своє середовище, передбачає аналіз величезного комплексу процесів, до яких ця людина мала стосунок впродовж свого життя, відповідно дослідження такого комплексу можливо реалізувати виключно через міждисциплінарний підхід. Відтак у даній роботі ми прагнемо проаналізувати деякі особливості англійської середньовічної доби та її суспільства крізь призму непересічних зразків історико-культурної спадщини XIII-XIV століть – Псалтирів¹ Латтрелла та Ратленда. На наш погляд аналіз таких результатів людської діяльності вибудовує розуміння представленого часового проміжку із унікальної перспективи. Варто також зауважити, що в українському історіографічному дискурсі дослідження, дотичні до напрямку нашої роботи, є досить нечисленими та не надто ґрунтовними. Таким чином ми вважаємо за доцільне долучитись до розкриття середньовічного виміру та через міждисциплінарний підхід в аналізі спробуємо виявити приховані та неочевидні для нас та наших сучасників уявлення середньовічних людей про себе та навколишній світ. І це своєю чергою сприятиме нашому чіткішому та детальнішому розумінню досліджуваної доби.

Новизна нашого дослідження полягає у погляді на середньовічну Англію XIII-XIV століть через маргінальні² зображення джерел того періоду – Псалтирів Ратленда та Латтрелла. У даній роботі «середньовічна Англія» є синекурою, що

---

¹ Книга Псалмів, чи Псалтир (дав.-гр. οἱ Ψαλμοί, τὸ Ψαλτήριον; лат. Liber Psalmorum, Psalterium; від дав.-гр. ὁ ψαλμός – звук кіфари чи арфи, згодом – пісня, що виконувалася під кіфару) – одна із Книг Старого Завіту Біблії. В юдейській та західнохристиянській традиції – 150 псалмів, в східнохристиянській – 151. Поряд з думкою про те, що автором псалмів є цар Давид, на сучасному етапі досліджень фахівці вважають, що тексти псалмів належать різним авторам та були об'єднані в збірку протягом IX-V ст. до н. е.

² В даному дослідженні поняття «маргінальний» в контексті рукописів позначає «написаний на берегах книжки або рукопису», відповідно до його первісного значення, зокрема поданого в академічному тлумачному словнику української мови СУМ-20. – Режим доступу: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=49745&page=1571>

уособлює загальні соціокультурні особливості регіону досліджуваних Псалтирів. На нашу думку, зосереджений погляд на локальні середньовічні спільноти згаданого вище часу і простору крізь маргіналії рукописів міг би дати нагоду помітити незвичні та недостатньо досліджені історичні перспективи, не завжди вловимі при використанні усталених в історичній науці методів.

Варто також зазначити, що наш науковий інтерес до такого напрямку досліджень виник під час написання попередньої роботи – «**Істоти із середньовічних маргіналій** (на матеріалі Псалтиря Латтрелла)»³. В процесі згаданого дослідження ми проаналізували загальні особливості феномену маргінального зображення та його сюжетів, що відображали життя та звичаї нижчих прошарків суспільства середньовічної Англії, зокрема регіону Лінкольншира XIV століття. Висновки, отримані у нашому попередньому напрацюванні мотивували нас до ґрунтовнішого аналізу маргіналій та різних аспектів їх виникнення.

Об'єктами даного дослідження є частково розглянутий нами у попередній роботі Псалтир Латтрелла XIVст.⁴, а також Псалтир Ратленда (XIII ст.)⁵, що вважається одним із перших збережених ілюмінованих⁶ англійських Псалтирів із розгорнутими маргінальними доповненнями та різновидними фантастичними створіннями⁷. Концепція поєднання цих джерел в одній роботі зумовлена спробою порівняти уявлення окремих спільнот середньовічної Англії у межах

---

³ Курилко Т. *Істоти із середньовічних маргіналій (на матеріалі Псалтиря Латтрелла)* / науковий керівник Надія Гонтарь. УКУ, Львів, 2020. 63 с.

⁴ Add MS 42130. *Psalter ('The Luttrell Psalter') with calendar and additional material*. ca. 1325 – 1340. The British Library. – Режим доступу: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130

⁵ Add MS 62925. *Psalter, Use of Sarum ('The Rutland Psalter')*. ca 1260. The British Library. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_62925_fs001r

⁶ Ілюмінований манускрипт (лат. *illuminare* – освітлювати, прикрашати) – кольоровий, оздоблений мініатюрами, декором тощо рукопис.

⁷ *Rutland Psalter*. British Library. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.bl.uk/collection-items/the-rutland-psalter>

одного століття. Це, ймовірно, наблизить нас до розуміння того, як видозмінились особливості маргінальних сюжетів у представлених Псалтирях впродовж часу.

Предмет дослідження – маргіналії, що супроводжують центральну частину досліджуваних Псалтирів. Саме завдяки аналізу цього візуального матеріалу, ми намагатимемось вибудувати соціокультурний образ середньовічної Англії. Варто наголосити, що вибірка предметів для дослідження містить чітку логіку: для огляду соціокультурних процесів та уявлень локальних спільнот середньовічної Англії XIII-XIV ст. ми обираємо ті маргінальні зображення, що, ймовірно, мають стосунок до відповідних процесів та уявлень. Разом з тим, оскільки кожен із обох об'єктів нашого дослідження містить величезну кількість візуальної інформації, детальний аналіз кожного сегменту був би непосильним, а відтак і недоцільним завданням у форматі роботи даного кваліфікаційного рівня.

Таким чином до аналізу залучатимуться маргіналії, які відображають:

- ⊙ політичний контекст досліджуваної спільноти;
- ⊙ культурний, звичаєвий, традиційний контекст спільноти;
- ⊙ повсякдення спільноти;
- ⊙ особливості сприйняття спільнотою тваринного світу;
- ⊙ особливості сприйняття спільнотою людини (тілесність);
- ⊙ міфічні уявлення спільноти;
- ⊙ страхи спільноти;
- ⊙ антропоморфізми різного характеру.

Географічно та *хронологічно* робота перебуває в межах середньовічної Англії XIII-XIV століття, зокрема у графствах Лінкольншир та Йоркшир, у місцях, де мешкали замовники вказаних манускриптів. На наш погляд, зокрема територіальна приналежність рукописів дозволяє чіткіше виявити переконання

спільноти, що походила із відповідного регіону та мала до нього стосунків в тій чи іншій мірі.

Мета роботи – зосередивши увагу на маргінесах⁸ Псалтирів Латтрелла та Ратленда, представити соціокультурні особливості та уявлення окремих спільнот середньовічної Англії XIII-XIV століття. Завдяки хронологічній різниці, додатковим елементом постане також пошук спільних та відмінних рис і між спільнотами, і між маргіналіями, що є відображенням їхньої культури та поглядів.

Отже, для досягнення мети нашої роботи ставимо перед собою такі дослідницькі завдання:

- ⊙ докладно дослідити феномен маргінального зображення, його потенційні витoki та фактори формування;
- ⊙ виявити різницю між поняттями, що визначають істот з маргіналії – «монстр», «гібрид», «дролер»;
- ⊙ проаналізувати контекст створення об'єктів дослідження: загальне історичне тло регіону, особа замовника, особа ілюмінатора⁹;
- ⊙ визначивши перелік категорій, дотичних до соціокультурного контексту та поглядів відповідних досліджуваних спільнот, обрати ключові маргінальні сюжети із обох Псалтирів;
- ⊙ здійснити переклад центрального тексту на фолії рукопису, задіюючи елементи палеографічного аналізу, як от розчитування рукописних текстів першоджерел;

---

⁸ Маргінес (*лат. margo, inis f* – край, межа) – берег, поле рукопису, книжки, зошита тощо.

⁹ Ілюмінатор (*лат. illuminator, oris m* – той, що забезпечує світлом, освітлює) – художник, що оздоблює манускрипти. У Ранньому Середньовіччі ілюмінатори зазвичай працювали в скрипторіях – рукописних майстернях при монастирях та церквах, або ж при королівських дворах. Іноді вони також виконували функції писарів. Близько 1200 року внаслідок поширення університетів ілюмінатори почали зосереджуватися у містах, хоча багато монастирських скрипторіїв продовжували працювати. У містах ілюмінатори часто об'єднувалися в окремі майстерні, що стали світською альтернативою церковним скрипторіям. Ілюмінаторами могли бути і чоловіки, і жінки, представники монастирської спільноти та монаших орденів. З 1200 року стрімко зросла кількість мирян у цій професії, а в Пізньому Середньовіччі більшість ілюмінаторів вже були мирянами. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/GlossI.asp>

© проаналізувати смислове наповнення тексту відповідних фоліїв зі спробою поєднати його символізм із маргіналією, що його супроводжує;

© віднайти ймовірне додаткове тлумачення маргіналії, задіюючи елементи семіотичного та художнього аналізу;

© розшифрувавши ключові маргінальні сюжети Псалтирів, зрозуміти їхню тенденційність, а також відобразити соціокультурні особливості, уявлення та переконання досліджуваних спільнот, що можливо дасть нам нагоду поглянути на середньовічну Англію XIII-XIV століття «з середини».

Методи, застосовані в роботі:

Теоретичні:

© історико-порівняльний для виокремлення наявних відмінних та спільних рис у досліджуваних об'єктах та предметах;

© системно-структурний для простежування алгоритмів та інструментів задіяних у дослідженні;

© аналіз центрального текстуального наповнення об'єктів для простежування зв'язків між досліджуваними предметами;

© елементи палеографічного аналізу манускриптів.

Герменевтичний – в контексті тлумачення та коментування текстів.

Іконологічний – для простеження смислового наповнення та сюжетів, що можуть містити досліджувані предмети

Семіотичний – в контексті віднайдення символіки, прихованих значень та тенденцій у досліджуваних предметах.

Структура даної роботи виглядає наступним чином: *план, вступ, три розділи роботи, висновки, бібліографія, інтернет-ресурси та додатки*. У першому розділі роботи розкрита проблематика маргінального зображення як важливого елементу середньовічної зображальної традиції. У цьому етапі роботи буде проведений

пошук потенційних витоків та факторів, що сформували маргіналії у тому вигляді, в якому ми їх зустрічаємо в ілюмінованих манускриптах, зокрема в обраних для дослідження Псалтирях. *Другий розділ* дослідження детальніше розкриває історичний контекст, у якому опинились маргіналії: поряд із представленням об'єктів дослідження – Псалтирів Ратленда та Латтрелла, процесу їх виникнення, презентування замовників та ілюмінаторів, вважаємо за потрібне представити короткий нарис про Середньовічну Англію XIII-XIV ст., зокрема про графства Лінкольншир та Йоркшир, що допоможе краще зрозуміти роль об'єктів нашого дослідження, Псалтирів, та їх неповторного наповнення в житті людей, для яких вони були створені. *Третій розділ* акумулює практичну частину нашого дослідження – аналіз за визначеними категоріями тих маргінальних сюжетів, що обрамлюють обрані Псалтирі. Завдяки використанню вищенаведених методів аналізу у цій частині роботи ми спробуємо сконструювати загальну картину того, як маргінес Ратлендського та Латтрелського Псалтирів відображає соціокультурні особливості середньовічної Англії XIII-XIV століття.

Джерельна база дослідження складається із Псалтирів Латтрелла¹⁰ та Ратленда¹¹. Використання даних манускриптів стало можливим завдяки наявності їх оцифрованих версій на офіційному сайті Британської бібліотеки¹². У цьому моменті також варто зазначити, що під час праці із Псалтирем Ратленда виник ряд дослідницьких питань, що стосуються його назви. Оскільки, своє найменування Псалтир отримав не завдяки особі замовника, або ж родини, що його зберігала первісно, а регіональної прив'язки титулу Джона Маннерса – *герцога Ратленда*, власника рукопису від 1825 року. Факт того, що Псалтир успадковувався нащадками Маннерса, які теж носили відповідний титул

---

¹⁰ Add MS 42130...

¹¹ Add MS 62925...

¹² British Library. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bl.uk/>

спричинило запитання – чи стосується Псалтир Ратленда своєю назвою лише єдиної особи, чи ж до усіх герцогів Ратлендських, які отримали рукопис у спадок після графа Джона Маннерса? Дане дослідницьке запитання стало вкрай важливим для розуміння причин найменування одного із об'єктів нашого дослідження та його подальшого використання в україномовній роботі. Саме тому, ми здійснили додатковий запит у відділ ілюмінованих манускриптів Британської бібліотеки для консультування, щодо цього моменту. Отримане роз'яснення представлено у другому розділі нашого дослідження і у додатках відповідно.

Окрім наведених ключових джерел ми також використовували латинську редакцію Біблії – *Вульгату*¹³ для докладнішого виконання герменевтичного та порівняльного аналізу. Основу дослідницької літератури становлять словники (перекладні, тлумачні, синонімічні, етимологічні, тощо), фахові монографії, статті та відеоресурси. Основними інтернет-ресурсами є: bl.uk, jstore.org та ін.

---

¹³ *Vulgata Clementina*. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://biblehub.com/vul/psalms/1.htm>

РОЗДІЛ І:

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МАРГІНАЛЬНОГО ЗОБРАЖЕННЯ

Впродовж свого існування людина створює незліченну кількість речей, що є продуктом її уяви та креативної діяльності. І саме такі людські витвори, чи то зафіксовані в джерелах, чи усні, можуть містити у собі потенційний інформаційний шифр, за яким ми можемо дізнатись, носієм яких уявлень чи переконань був відповідний творець або ж когорта в часі їх творення. Знаковий вплив на відповідні уявлення може здійснювати як і зовнішній досвід, так і внутрішній світ людини. Тобто, накопичена людиною інформація має змогу втілюватись зокрема у творчому вимірі. В дослідницькому плані цей факт може мати неабияку цінність, оскільки при розгляді реверсивного шляху «від продукту до ідеї» ми здатні хоча б частково відчувати ту епоху, у якій творилась ця мистецька спадщина. У нашій дослідницькій роботі до категорії людської творчості ми відносимо маргіналії середньовічних манускриптів.¹⁴ Зображення, що мали слугувати додатковою оздобою для центральної частини фолія¹⁵, стали також важливим джерелом для соціокультурних досліджень. До того ж, не лише маргінес рукопису може бути таким джерелом. Як зазначає дослідниця європейського середньовічного мистецтва Медлін Гаррісон Кавіз, середньовічна доба містила у собі безліч деталей, які можуть принести нам цілком нове усвідомлення окресленого часу. Вітражі соборів, чи їхні віконні портали, скульптурні елементи, чи вишивка на одязі – усе це може мати конкретне

---

¹⁴ Маргіналія (лат. *margo, inis f* – край, межа; *marginalis, e* – той-та-те, що відноситься до краю, межі) – писані примітки, заголовки, зауваження чи оздоблення на берегах книжки або рукопису.

¹⁵ Фолій (лат. *folium* – листок) – термін, що позначає сторінку рукопису. Фолій є половиною біфолія (лат. *bifolium* – подвійний листок, аркуш), має дві сторони – лицеву та зворотну, які у рукописах позначають аббревіатурами *f. r.* (від *folio recto* – на лицевій сторінці) та *f. v.* (від *folio verso* – на зворотній сторінці).

значення та візуальний посыл, щоб таким чином дозволити нам бачити загальний сюжет набагато глибше та якісніше.¹⁶

Втім, звертаючись саме до феномену мистецтва на маргінесах манускриптів можна зауважити, що воно стало втіленням тривалої акумуляції різних традицій, і прийшло у готичне мистецтво уже із частково сформованим образом. Витоки цього мистецтва дослідницькі школи розглядають по-різному, адже аналізують окремі прояви та теорії, які здатна у собі містити маргіналія. Саме ж маргінальне зображення може містити цілий ряд візуальних сюжетів, героями яких зазвичай є характерні «монстри», «гібриди» та «дролери». Цими поняттями найчастіше оперують дослідники, коли прагнуть аналізувати сюжети маргіналій, однак кожне із трьох вищенаведених визначень містить у собі певні особливості. «Монстр», тобто чудовисько, є своєрідним збірним поняттям, оскільки відображає увесь спектр нашарувань уявлень та фантазій, якими були сповнені різноманітні суспільства протягом різних епох. В контексті «гібрида» та «дролера» необхідно зазначити, що ці поняття уже радше стосуються результатів творчого відображення чудовиськ, наприклад монументально-декоративної скульптури, чи маргіналії манускрипту. Окрім цього, два останні поняття можна, у деякій мірі, вважати дослідницько-сконструйованими. Скажімо, поняття «гібрид» використовував Жак Ле Гофф у своїй праці *“L’imaginaire médiéval”* («Середньовічна уява»)¹⁷, посилаючись на німецьке поняття *«michwesen»* (міфічний гібрид), тобто істота у якій поєднано дві сторони різних фізичних тіл. А термін «дролер» є похідним від французького *«drôlerie»*, що означає жарт, витівка, дивовижа¹⁸, його доволі часто використовують дослідники середньовічного мистецтва – Майкл

---

¹⁶ Caviness, Madeline Harrison. *Reception of images by medieval viewers / A companion to Medieval art: Romanesque and Gothic in Northern Europe* / Ed. by Conrad Rudolph. Published by Blackwell Publishing Ltd, 2006. p. 77.

¹⁷ Le Goff, Jacques. *The Medieval Imagination* / Translated by Arthur Goldhammer. Published by The University of Chicago Press, 1998. p. 37.

¹⁸ Курилко Т. *Істоти із середньовічних маргіналій...* с. 12.

Каміль («Зображення на межі. Маргінеси середньовічного мистецтва»)¹⁹ та Еміль Маль («Готичне зображення: релігійне мистецтво у Франції в XIII ст.»)²⁰. Тут можна також згадати роботу мистецтвознавиці Лаури Кендрік, яка виділяє окремий розділ свого дослідження маргіналій під назвою «Від романського мистецтва до готики, від жахливого до дролера»²¹, що знову підтверджує своєрідну спадковість згаданих термінів. Таким чином, ми можемо вважати використання понять «гібрида» та «дролера» синонімічним, адже вони найчастіше стосуються описування саме маргінальних зображень рукописів. Використання понять «монстр», або ж «потвора», «чудовисько» є теж притаманним для описів маргіналій, однак, вони також можуть стосуватися давніх міфічних уявлень та традицій.

Отже, у цьому розділі ми спробуємо оглянути фактори, що сформували усталений вигляд маргіналій. Наш пошук буде зосередженим на тих елементах, які відобразатимуть творення маргінального зображення саме на шляху до об'єктів нашого дослідження – Псалтирів Ратленда та Латтрелла, маргінеси яких є одними із найвпізнаваніших серед ілюмінованих середньовічних манускриптів.

1.1. Вплив мистецтва та архітектури

Отож, якщо звернутись до витоків окресленої зображальної традиції, то одразу ж можна згадати задокументовану претензію, яку висловив святий Бернад Клервоський у своїй «Апології» 1125 року²². У ній Бернад описав усю небезпеку до якої тяжіє свята Церква внаслідок втілення окремими людьми

---

¹⁹ Camille M. *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015. 160 p.

²⁰ Male E. *The Gothic Image: Religious Art in France of the Thirteenth Century* / Collins, The Fontana Library. Published by J.M. Dent and Sons, 1913. 414 p. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.553430>

²¹ Kendrick, Laura. *From Romanesque to Gothic, From Monstrous to Droll / Making Sense of Marginalized Images in Manuscripts and Religious Architecture // A companion to Medieval art: Romanesque and Gothic in Northern Europe/* Ed. by Conrad Rudolph. Published by Blackwell Publishing Ltd, 2006. p. 274.

²² Бернад Клервоський (*лат. Bernardus Claraevallensis; фр. Bernard de Clairvaux ; 1090-1153 pp.*) – християнський святий, французький монах-цистеріанець, засновник Клервоського монастиря. Відіграв важливу роль в контексті християнської Церкви, ставши активним борцем із ерессю та натхненником Другого хрестового походу.

монстроподібних образів та скульптур, що виконують символічну функцію відображення християнського зла, у монастирях романського стилю. Окрім цього, він простежив явний негативний вплив, який здійснювали такі образи на свідомість монахів, а зокрема писарів, що працювали із рукописами. Саме цей сюжет стає своєрідною точкою опори у роздумах низки медієвістів, зокрема Томаса Дейла («Жахливий»²³) та Еміля Маля («Готичне зображення: релігійне мистецтво у Франції в XIII ст.»²⁴). Обидва дослідники зійшлися на думці про те, що метаморфозні «монстри» і «гібриди» доволі часто прикрашали історизовані ініціали²⁵ текстів, що виникли протягом романської епохи (бл. XII ст.), та ставали елементами романської скульптури й архітектури, згодом оселившись на маргінесах англійських та французьких готичних манускриптів. Втім, романський стиль став лише певною точкою піднесення, однак не зародженням цих сюжетів. На думку Еміля Маля умовним початком натхнення для змальовування фантастичних істот став приклад англо-саксонських монахів VI століття, які ще тоді творили схожі образи, що нагадували культуру древніх германських племен. Древні міфічні монстри, чарівні змії та крилаті дракони ховалися в глибині їхньої свідомості, і підсвідомо ставали героями у їхніх рукописах.²⁶ Натомість Томас Дейл віднаходить витоки цього феномену, опираючись на твердження дослідника символізму Юргіса Балтрушайтіса, на думку якого існує відчутна паралель між античною інталією²⁷ та середньовічною маргіналією, що дозволяє розширити простір для пошуків аж до древніх світоглядів – грецького, римського,

---

²³ Dale, Thomas E.A. *The Monstrous / A companion to Medieval art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*/ Ed. by Conrad Rudolph. Published by Blackwell Publishing Ltd, 2006. p. 254.

²⁴ Male E. *The Gothic Image: Religious Art in France of the Thirteenth Century*. p. 50. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.553430>

²⁵ Історизований ініціал – це літера, що містить ідентифікуючу сцену, або фігури, що можуть іноді мати певний стосунок до самого тексту.

²⁶ Male E. *The Gothic Image*... p. 50.

²⁷ Інталія (італ. *intaglio* – різьблення) – різьблений камінь із зображенням у вигляді заглибленого рельєфу. Поява інталії сягає 4 тисячоліття до н.е.

месопотамського, китайського та японського.²⁸ Втім, той «усталений» образ гібридів, який зазвичай зустрічається в рукописних маргіналіях, почав формуватися саме в контексті романського стилю. Таким чином, Томас Дейл зазначає, що маргінальність міфічних істот в згаданій архітектурі є особливо відчутною, оскільки вони неодноразово розміщувались в цокольній зоні настінних розписів, архівольтах²⁹ дверних отворів та зовнішніх модильйонах³⁰ храмів.³¹ Тобто перебування таких істот «поза центром» було не лише метафоричним, але й і просторовим моментом. До того ж, дослідник покликається на теорію французького абата Шарля-Огюста Обера³², за якою промовистий архітектурний образ гаргульї³³ уособлює символічне «витіснення» зла чи ересі із внутрішньої, тобто центральної, частини храму, а характерна криклива міміка цих створінь знаменувала перемогу над злом.³⁴ Розширюючи дану тематику, автор наводить ще одну тезу Юргіса Балтрушайтіса про те, що унікальність романської сакральної архітектури полягала також у тому, що тут скульптура являє собою символічний діалог між геометрією та природою. Таким чином, для того, щоб досягати орнаментальної повноти та декоративної симетрії, художники намагались доповнювати створені образи певними фантазійними мотивами. Цим автор знаходить пояснення для створення двотільних гібридів та інших дролерів, що передбачають симетричність у своїй формі.³⁵ Дане твердження спонукає до простеження певного взаємозв'язку між художнім баченням скульпторів романського і готичного архітектурних стилів та ілюмінаторів рукописів, які

---

²⁸ Dale, Thomas E.A. *The Monstrous...* p. 259.

²⁹ Архівольт (*итал. archivolt; лат. arcus volutus* – вигнута дуга) – дугоподібне зовнішнє обрамлення арки чи вікна.

³⁰ Модильйон (*итал. modiglione, фр. modillon; лат. tutulus* – виступ під капітеллю) – виступаючий камінь, що слугує архітектурною деталлю, яка підтримує виносну плиту карниза.

³¹ Dale, Thomas E.A. *The Monstrous...* p. 254.

³² Шарль-Огюст Обер (*фр. Charles Auguste Roch Auber 1804-1892 pp.*) – французький священник, поет та історіограф.

³³ Гаргуля, гаргулья, горгулья, чи гаргуйль (*фр. gargouille* – ринва) – витесане із каменю чудовисько-оздоба, що виконувало роль завершення дахової ринви у романській та готичній архітектурі.

³⁴ Dale, Thomas E.A. *The Monstrous...* p. 260.

³⁵ *Ibid.*, p. 259.

власне і «заселяли» маргінеси манускриптів фантастичними мотивами. На наш погляд, вказану схожість можна віднайти через використання методів «доповнення» та «заповнення» і в орнаменті соборів, і в оздобленні країв рукописів. Пошук ідеальної симетрії, чи візуально-просторової довершеності, міг бути одним із вагомих чинників, що спонукали до втілення маргінальних сюжетів, які ми досліджуємо.

Підсумовуючи, можна зазначити, що романський стиль в архітектурі та мистецтві відобразив нові межі та сенси у змальовуванні гібридів чи дролерів, які стали ще більш розгорнутими у готичному мистецтві. Здебільшого оновлене оформлення образу монстрів є тісно пов'язаним із особами монахів, художників та скульпторів, що мали змогу спостерігати окремих істот в архітектурі, на сторінках древніх текстів, або ж на інших матеріальних носіях культури. Не варто виключати і вплив Церкви, яка в міру свого неприйняття потворних образів навпаки розвинула окремий інтерес до фантастичного у середньовічному повсякденні та людській уяві загалом. Можна припустити, що комплекс середньовічної маргіналії, який містив у собі елемент гібридності, чи, так званої, потворності, був перейнятим від різноманітних зображальних уявлень древніх культур. Конкретні елементи цих культур скоріш за все і стали частиною багатогранного маргінального зображення.

1.2. Вплив емоційної складової

У попередній частині роботи ми відобразили досліджуваний феномен із точки зору візуального сприйняття та його витоків із архітектурно-мистецького контексту. Розвиваючи цей пошук на основі зображальних мотивів, можна встановити ще один цікавий зв'язок, що віднесе нас до інших теорій, які уже виходитимуть за рамки першочергового візуального плану. Тобто, мається на

увазі розгляд причин того виміру людської творчості, що висвітлювала фантастичних істот, які оселялись у середньовічному візуальному просторі, і на маргіналіях рукописів зокрема. Отож, тут варто припустити, що маргінальний мініатюра може бути спробою відтворення певних процесів, які витворились на підсвідомому рівні художника рукопису, або ж спільноти, у якій він перебував чи яку представляв. Це відкриває нам нові грані до розуміння тогочасної людської емоційності у широкому її спектрі, та її впливу зокрема на мистецький аспект. Таким чином, емоційні пережиття окремої особи чи групи людей, мали великий шанс закарбуватись у маргінальному, і не тільки, наповненні через різноманітні буденні та небуденні обставини. Тож, ми вважаємо за доцільне простежити елемент емоційності для того, щоб виявити ще один потенційний фактор у формуванні традицій відображення повноцінного комплексу гібридів та дролерів³⁶. Все ж, у такому розгадуванні необхідно і далі пам'ятати наскільки гібридні образи були вплетені у середньовічний контекст, тобто варто розуміти, що будь-яка людина могла накопичувати «емоційний» досвід і завдяки вербальним переданням (міфам, казкам, прислів'ям, тощо), і через вже наявні візуальні архітектурні та скульптурні зразки. Ілюмінатор міг перейняти такий колективний досвід та висвітлити його вже у самому рукописі, і таким чином продовжити емоційний вплив на людей уже в іншому форматі.

Звертаючись до історіографії питання, варто зазначити, що на думку Томаса Дейла одним із перших дослідників, який спробував поглянути на мистецтво маргіналій крізь призму емоцій був Меєр Шапіро. У своїх дослідженнях Шапіро здебільшого погоджувався із тезами святого Бернарда про те, що монстри зазвичай ілюструють негативні психологічні сторони – образи агресивності,

---

³⁶ Під «повноцінним комплексом» ми маємо на увазі усі потенційні місця, де могли розташовуватись гібриди та дролери – маргінальні сюжети, монументально-декоративні скульптури, карикатури, тощо.

тривоги, самобичування та страху. До ототожнення потвор із поняттями тривоги та страху звертається також і літературознавиця Мері Карратерс: вона вибудувала теорію про те, що використання образу монстра на маргінесах готичних молитовних книг було додатковим аргументом, який спонукав би читача заглибитись у роздуми та своєрідну медитацію перед читанням основного повчального тексту.³⁷ Разом з тим, значна частина науковців знаходить у спогляданні цього неоднозначного наповнення причини для сміху, гумору та карикатури, що, так би мовити, стає наступною, другорядною реакцією в емоційному плані. До прикладу дослідниця Рут Меллінкоф вказує на те, що наявність яскравої емоційності в дролерах, гібридах, чи інших гротескних зображеннях виконувала роль своєрідного талісману у середньовічному візуальному просторі. Тому відображення викривленого страху чи сміху повинно було слугувати засобом для відлякування диявола.³⁸ І цей момент логічно прив'язує нас до вищенаведених тез, які стосувались особливостей монументально-декоративної скульптури в романській та готичній архітектурі.

Загалом із представленого вище можна побачити, наскільки широким могло бути емоційне різнобарв'я, притаманне середньовічним спільнотам латинського Заходу. Якщо ж розвивати аналіз саме популярної культури сміху середньовічного суспільства, то у цьому контексті варто згадати також концепцію Михайла Бахтіна. На його переконання, до формування середньовічної культури сміху доклалися три основні чинники, а саме – ритуальні та обрядові заходи (Свято дурнів³⁹, чи традиційний карнавал⁴⁰ перед постом), комічні писемні та усні оповідки, зокрема і пародійного жанру, а також різнопланові фамільярні вислови

---

³⁷ Dale, Thomas E.A. *The Monstrous...* p. 266.

³⁸ *Ibid.*, p. 262.

³⁹ Свято дурнів – один із богохульних середньовічних фестивалів, що був поширений у Європі, передовсім у Франції. Традиційне святкування проводилось 1 січня, яке передбачало пародіювання та осквернення таїнств святої Церкви.

⁴⁰ Карнавал – традиційні святкування та народні гуляння, що проводяться в останній тиждень перед Великоднім постом.

(прокльони, лайка, тощо).⁴¹ Таким чином, гумор підкреслював концепцію карнавальності середньовічного виміру. Нижчі прошарки суспільства мали нагоду покепкувати над владною верхівкою і принизити її багатьма способами, а карнавали та інші тематичні святкування були епіцентром формування такого гумору. Тут можна віднаходити й інші символічні паралелі, однією із яких є теорія Майкла Каміля, який вбачає в ілюмінованому манускрипті своєрідний простір для уособлення того двовимірного світу, що описував Бахтін. Центральне наповнення фолія, яке виконувало «офіційно-представницьку» функцію, перепліталось із наявним розважальним доповненням, що розміщувалось на маргінесі того ж самого фолія⁴². Відображення двовимірної середньовічної картини світу ми також намагатимемось втілити у практичній частині нашого дослідження.

Підсумовуючи даний підрозділ, бачимо, що людські емоції мали різні шляхи проникнення у традиційний побут спільнот Латинського Заходу та формували його. Маргінальні зображення мали багато підстав вбирати у себе людський внутрішній світ та інтерпретувати його у власній характерній манері. У цьому висновку можна погодитись із думкою Меєра Шапіро про те, що людська емоційна поведінка у своєму різноманітному прояві могла формувати образність маргінального гібрида. Агресивність, смуток, піднесення, страх, занепокоєння, та чимало інших емоцій могли бути накладеними та переплетеними у цих створіннях⁴³.

---

⁴¹ Bakhtin, Mikhail. *Rabelais and His World*. p. 5. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://archive.org/details/rabelaisworld0000bakh/page/4/mode/2up>

⁴² Camille M. *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015. p. 11.

⁴³ Kendrick, Laura. *Making Sense of Marginalized Images...*p. 282.

1.3. Фактор латиномовних *Exempla*

Ще одним важливим елементом, що міг вплинути на формування змістового наповнення маргінального зображення, є літературний фактор, а саме жанр латиномовних Прикладів – *Exempla*⁴⁴. Дослідниця Ліліан Рандалл вважає, що маргінес ілюмінованих рукописів частково міг переймати особливості відображення гібридів із різних джерел, зокрема із бестіаріїв⁴⁵ та близьких до цієї тематики рукописних збірок, як от “*Marvels of the East*” («Чудеса сходу»)⁴⁶. Втім, на її погляд, передання повноцінного середньовічного духу спільноти відбувалось завдяки відповідним казкам, прикладам та оповідкам⁴⁷ (*Приклад, фабліо*⁴⁸). Саме такі жанри середньовічної літератури чи не найяскравіше відображали фольклор та побутову проблематику окремої спільноти.

Тематика середньовічного *Exemplum* передбачала наявність «намацального» прикладу, який під час проповіді міг промовляти до людини, і який вона могла б зрозуміти одразу. Сюжетами таких Прикладів могли бути як справжні історії, так і різноманітні бувальщини, або ж казки. До того ж, головними героями таких оповідок могли бути і люди, і антропоморфізовані тварини. Спільним знаменником до усіх цих персонажів слугував факт того, що своїми вчинками вони повинні були відтворювати позитивну, або ж негативну поведінку, що підсумовувався відповідною мораллю. Свою популярність середньовічні *Exempla* почали здобувати на світанку XIII століття, пов'язати цей факт можна із

---

⁴⁴ *Exemplum* (лат. *exemplum* – приклад) – жанр оповідання або розповіді релігійно-дидактичного змісту у середньовічній латиномовній літературі. Зазвичай, *Exemplum* слугував розважальним доповненням у церковній проповіді, містячи у собі певний приклад (позитивний чи негативний) та інколи мораль.

⁴⁵ Бестіарій (лат. *bestiarius* – звіриний) – збірка ілюстрацій та оповідань, що змальовує як і фантастичних, так і справжніх тварин. Бестіарії були поширеними у середньовічній Європі, а оповіді, що доповнювали зображення звірини містили алегоричний чи повчальний характер.

⁴⁶ “*Marvels of the East*” – збірка історій про фантастичних істот Вавилону, Персії, Єгипту та Індії, написана давньоанглійською мовою близько 1000 року н.е., укладена на основі латинської *Liber Monstrorum* (Книги чудовиськ), створеної в кін. VII – поч. VIII ст. Дана збірка збережена у трьох манускриптах, створених в англосаксонський період в Англії.

⁴⁷ Dale, Thomas E.A. *The Monstrous...* p. 260.

⁴⁸ Фабліо, фабльо (фр. *fabliaux*; лат. *fabella* – коротке оповідання) – старофранцузький жанр віршованого оповідання.

поширенням деяких жебручих орденів⁴⁹ – Францисканців та Домініканців. Завдяки поширенню таких розважальних повчань і було оформлено оригінальність середньовічного *Exemplum*. Брати згаданих орденів могли розповідати історії, що базувалися на найрізноманітніших джерелах, у багатьох публічних місцях (церквах, ринках, шинках, площах тощо)⁵⁰. До того ж, уже впродовж XIII століття ордени Францисканців та Домініканців заснували свої проповідницькі осередки у багатьох спільнотах Північної Європи. Отримані земельні та фінансові наділи допомогли орденам влаштуватись та проповідувати не лише серед нижчих прошарків суспільства, але й серед знаті, зокрема серед англійської та франко-фламандської. Саме ці регіони були визначальними в контексті творення ілюмінованих манускриптів із маргінальними доповненнями⁵¹. Відповідно поширення впливу орденів на різні прошарки суспільства зумовило зростання інтересу до *Exempla*, зокрема в і «заселенні» їх сюжетів на маргінеси рукописів. Втім, на поширення згаданих історій впливали не лише проповідуючі ордени. До цього були залучені і окремі писарі та хроністи, а особливо ті, що були учасниками Хрестових походів. Участь у Хрестових походах також підсилила фактор Східного впливу, внаслідок якого чимало легенд та казок були адаптовані хроністами латинського Заходу у форматі *Exempla*. Серед таких адаптовувачів варто виділити Якова Вітрійського⁵², передання якого були втілені що у візуальній, той й у текстовій частині багатьох манускриптів.⁵³ Таким чином популярні перекази отримували можливість вирувати у багатьох вимірах латинського Заходу. Як наслідок, можна чітко простежити конкретні зразки

---

⁴⁹ Жебручий орден – релігійний орден, що є повністю матеріально залежним від милостині людей. Виникли жебручі ордени з Західній Європі у XIII ст.

⁵⁰ Randall, Lilian M. C. *Exempla as a Source of Gothic Marginal Illumination* /The Art Bulletin Vol. 39, No. 2 (Jun., 1957), pp. 97-107 (13 pages) Published By: САА. р. 2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://doi.org/10.2307/3047694>

⁵¹ Ibid., р. 5.

⁵² Яків Вітрійський (лат. *Iacobus de Vitriaco, Iacobus Vitriacensis*; фр., англ. *Jacques De Vitry*; бл. 1170 – 1240 pp.) – католицький єпископ та хроніст, учасник П'ятого хрестового походу та автор багатьох середньовічних *Exempla*.

⁵³ Randall, Lilian M. C. *Exempla as a Source...* р. 6.

популярних історій, що отримали своє візуальне втілення. Велика їх частина є також присутньою в адаптаціях Якова Вітрійського, а саме: «Приклад про лиса, що заманював птахів», «Приклад про лиса Ренара», «Приклад про викрадення тигрят» та інші.⁵⁴ Окрім цього, ці ж сюжети зустрічаються в маргінальному наповненні об'єктів нашого дослідження – в Псалтирях Латтрелла та Ратленда, що може свідчити про неабияку популярність даних Прикладів у різноманітних культурах і регіонах.

Важливою деталлю, про яку також згадує Ліліан Рандалл, є те, що *Exemplum* міг вміщувати у собі цитати із Біблії, висловлювань Отців Церкви та легенд із Житій Святих⁵⁵. Візуальне (зокрема маргінальне) втілення Прикладів, які висвітлювали сюжети про тварин, дуже часто отримували візуалізацію із джерел природньої історії, а саме: збірника «Фізіолог»⁵⁶, праці Ісидора Севільського⁵⁷, або ж Олександра Некама^{58, 59}. Ця деталь доводить наявність у рукописних маргіналіях поєднання різноманітних джерел, що надходили через різноманітні канали. Загалом можна простежити, що фактор латиномовних *Exempla* надав маргіналіям рукописів глибшої символіки та значень.

1.4. Ілюмінований манускрипт як ключовий елемент у формуванні маргіналії

В даному підрозділі роботи ми розглянемо особливості ілюмінованого манускрипту як однієї із ключових ланок у становленні маргінального

---

⁵⁴ Див. додаток 1.

⁵⁵ Житіє (*лат. vita, дав.-гр. βίος, староцерк.-слов. житіє – життя*) – біографічний жанр християнської літератури. Житія Святих – збірка біографічних розповідей про Святих.

⁵⁶ «Фізіолог» (*дав.-гр. Φυσιολόγος*) – християнський дидактичний трактат із алегоричними описами різноманітних тварин та істот, зокрема фантастичних. Написаний давньогрецькою мовою близько II – IV ст. н.е. в Александрії на основі різноманітних переказів. Сам же збірник набув неабиякої популярності та став основою майбутніх бестіаріїв.

⁵⁷ Ісидор Севільський (*лат. Isidorus Hispalensis, ісп. San Isidoro de Sevilla, бл. 560 – 636 рр. н.е.*) – латинський письменник та філософ-енциклопедист. Впродовж 600–601 рр. – архієпископ Севільї у вестготській Іспанії. Автор численних природознавчих, граматичних, історичних і теологічних творів

⁵⁸ Олександр Некам (*англ. Alexander Neckam 1157- 1217 рр.*) – богослов та настоятель Кіренчестерського абатства, а також англійський учений та автор напрацювань про природну історію «*De utensilibus*» та «*De naturis rerum*».

⁵⁹ Randall, Lilian M. C. *Exempla as a Source...* р. 6.

зображення. Відштовхуючись від уже проаналізованих вище факторів, що спричинилися до формування маргіналій, можна прослідкувати деякі традиційні мотиви, які вони відображають. Однак, перед цим варто зрозуміти унікальність самого ілюмінованого рукопису та його маргінесу в історичному розрізі.

Основну характеристику ілюмінованих манускриптів можна віднайти уже в самій назві у поняття «ілюмінований», що походить від латинського *illuminare* – освітлювати, осяювати, робити яскравим, додавати відтінку, оздоблювати, додавати блиску.⁶⁰ Таким чином зазначений вид рукописів є поєднанням тексту та супровідного візуального оформлення. Витоки цієї зображальної потреби сягають античних часів, однак на думку дослідника Крістофера де Гамеля поворотним моментом у видозміні рукописної ілюмінації стало XII століття. Приблизно в цей час було створено ряд визначних праць, зокрема «Чотири книги сентенцій» Петра Ломбардського⁶¹ та «Декрет Граціана»⁶², поява яких тільки підсилила суспільний інтерес до книгочитання.⁶³ Зі збільшенням кількості рукописних джерел розвинулась також і необхідність їхньої візуальної доступності та зручності, адже манускрипт уже створювався для потреб ширшого кола людей. Внаслідок чого виникла потреба певної систематизації та виділення кольорами існуючого тексту для того, щоб зробити його привабливішим та більш помітним для читача. Звідси уже можна пояснити використання ініціалів, що позначають початок нової частини тексту, а також допоміжних для розуміння дописів на маргінесі фолія. Саме такий зв'язок, на думку автора, спричинив появу доповнюючих візуальних традицій манускриптів.⁶⁴

---

⁶⁰ Дворецкий И. Х. *Латинско-русский словарь* / 2-е изд. М.: Рус. яз.-Медиа, 2005. 1096 с.

⁶¹ Петро Ломбардський (*лат. Petrus Lombardus* бл. 1100 – 1160 рр.) – католицький філософ-богослов та один із схоластів XII століття. Одними із найвизначніших його робіт стали «Чотири книги сентенцій», що є однією із перших спроб систематизувати та пояснити значимі християнські догми.

⁶² «Декрет Граціана» (*лат. Decretum Gratiani*) – збірка християнського канонічного права, укладена болонським монахом Граціаном близько першої половини XII століття.

⁶³ De Hamel, Christopher. *A History of Illuminated Manuscripts*. Phaidon Press; 2nd edition (September 26, 1997). p. 98.

⁶⁴ De Hamel, Christopher. *A History of Illuminated Manuscripts*...p. 98.

Подальший розвиток ілюмінації надавав все більшої ваги візуальному оформленню, і не лише в контексті оздоблення та декорування, але й у сюжетності. Таким чином, створення манускрипту вже зумовлювало наявність у виконавця не лише навиків писаря, але й ілюмінатора для супровідного оформлення основного тексту рукопису, це могли бути різні майстри, чи одна й та ж особа, що виконувала обидві функції. Завдяки цьому ініціали все частіше ставали історизованими, тобто містили у собі зображення певної події, історії тощо. Даний факт є досить вагомим в контексті нашого дослідження, адже на думку мистецтвознавиці Люсі Сендлер саме історизовані ініціали спершу наблизили появу маргінального оформлення, а згодом і самих зображень.⁶⁵ Позаяк орнаменти, що початково оздоблювали ініціали, почали частіше пересуватись на маргінес фолія та набувати свого унікального значення. Врешті, це дозволило рукописам мати ще один прикладний потенціал, адже на переконання деяких дослідників, центр фолія мав слугувати освітнім компонентом для чоловіків, а його маргінес – розважальною частиною для жінок та дітей. Даний поділ зумовлений перш за все тим, що освіта у даний час здобувалась чоловіками. Через передачу спадкоємства по чоловічій лінії вміння читати було вкрай важливим.⁶⁶ Загалом, усі ці згадані моменти логічно приводять нас до розуміння проблематики маргінесу манускрипту як неповторного простору, що здатен відображати приховані сторони світогляду суспільства.

Отже, виникає логічне запитання: *«Чому саме маргінес рукопису став місцем для відображення фантастичних сюжетів із не менш фантастичними героями?»*. Загалом пояснень цього факту можна віднайти чимало і чи не кожне, на наш погляд, має право на існування. Відштовхуючись від цього, варто згадати думки

---

⁶⁵ Sandler, Lucy Freeman. *The study of marginal imagery: past, present and future* // *Studies in Iconography*. Vol. 18. Published by Board of Trustees of Western Michigan University through its Medieval Institute Publications, 1997. p. 2.

⁶⁶ Kendrick, Laura. *Making Sense of Marginalized Images...*p. 274.

мистецтвознавців Ернста Гомбріха та Майкла Каміля, які визначають маргінес манускрипту як своєрідну «зону вільності» та «перехідну зону»⁶⁷. Таким чином, обидва дослідники вважають маргінес унікальним місцем, що не керується тими правилами та законами, які диктує центральна текстова частина рукопису. Художник, що його наповнює, здатен поєднувати у маргіналії суперечливі сюжети, а також створювати персонажів із різноманітних популярних, і не тільки, фантазій.⁶⁸ Даний момент є доволі важливим, оскільки однією із характерних рис маргіналій є відображення багатьох фантастичних монстрів та гібридів, які іноді не знаходять свого логічного ідейного пояснення. Доволі часто цей факт пояснюють авторською фантазією, однак, на думку дослідника середньовічного мистецтва Сенді Геслопа, ідеї середньовічного художника, найімовірніше, не виникли на порожньому місці. Тобто, є чимало підстав вважати, що автор зображення міг черпати своє натхнення із джерел різного характеру. Для підтвердження цієї тези дослідник наводить приклад міфічної істоти – химери⁶⁹, як вдалого поєднання різноманітних уявлень в одній формі.⁷⁰ В контексті ж нашого аналізу таким підтвердженням слугують самі маргіналії та особа їхнього творця – ілюмінатора, витоки натхнення яких ми спробували представити у попередніх підрозділах.

Для кращого розуміння того, як форма маргінального зображення вибудовувалась у предметах нашого дослідження, спершу варто проаналізувати загальну традицію творення досліджуваного нами виду рукопису – Псалтиря. Адже, розуміючи, що кожен манускрипт створювався для конкретного використання, ми, ймовірно, можемо говорити про певні видозміни у подачі

---

⁶⁷ В оригінальному варіанті – “zone of license” та “liminal zone”.

⁶⁸ Dale, Thomas E.A. *The Monstrous...* p. 262-263.

⁶⁹ Химера (дав.-гр. ἡ Χίμαιρα; лат. *Chimaera*, ae f) – потвора у давньогрецькій міфології, що найчастіше зображена у формі лева із козячою головою на спині та змією замість хвоста.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 266.

маргінального наповнення. Як зазначає Крістофер де Гамель, традиція створення літургійних рукописів спершу набула поширення завдяки монахам, що намагались вкласти окремі молитви для служби в одній книзі. Згодом до цього поширення вже були задіяні заможні родини, які мали власні каплиці у маєтках та потребували символічного вираження заможності свого роду. Звідси виникли суміжні за використанням види манускриптів – Бreviарії та Псалтирі. Втім, якщо Бreviарій містив у собі скорочену та більш фіксовану версію молитов та пісень, то Псалтир у цьому плані був більш комплексним та наповненим, адже окрім псалмів він зазвичай вміщував ще календар, літанії⁷¹, та молитви за упокій душі. В контексті ілюмінації, Псалтирі мали теж свої особливі вимоги, адже початок кожного псалма повинен був відобразитись окремим, зазвичай історизованим, ініціалом, а перша буква кожного вірша мала мати свій вирізняючий колір.⁷² Внаслідок таких традицій ілюмінації, вигляд маргінального наповнення був уже дещо поєднаним із жанром рукопису. Таким чином, манускрипт задавав певні координати до власного ж маргінального оздоблення.

Підсумовуючи попередні частини нашого дослідження, можна зробити проміжний висновок, що маргіналія є унікальним художнім витвором, здатним вбирати у себе локальну культуру та традиції відповідної епохи. Вагома частка світогляду середньовічних людей мала можливість втілюватись в унікальному оформленні чи оздобленні на маргінесі манускрипту та здійснювати власний вплив на свідомість реципієнтів. У наступних частинах даної роботи ми спробуємо детальніше зануритися у те, як маргіналія трансливала світогляд спільнот середньовічної Англії. А «лінзами» для цього пошуку будуть Псалтирі Ратленда та Латтрелла, аналіз яких є завданням наступного розділу.

---

⁷¹ Літанія (гр. *λιτανεία*, ἡ; лат. *litanīa*, *ae f* – *молебень*) – урочиста церковна служба, а також довга благальна молитва у католиків.

⁷² De Hamel, Christopher. *A History of Illuminated Manuscripts...* p. 218.

II РОЗДІЛ: ПСАЛТИРІ РАТЛЕНДА ТА ЛАТТРЕЛЛА

II.1. Англія XIII-XIV століть: політичний та соціокультурний контекст

Занурюючись глибше у контекст маргінальних зображень середньовічної Англії, необхідно також висвітлити певні зовнішні умови в яких формувалися і об'єкти, і предмети нашого аналізу. Тут йдеться насамперед про політичні та соціокультурні особливості Англії протягом часу, коли виникли Псалтирі Ратленда та Латтрелла, тобто від середини XIII ст. до першої половини XIV ст. На наш погляд, розгляд цього аспекту дозволить докладніше усвідомити обставини життя тих спільнот, які висвітлюються у маргіналіях відповідних манускриптів.

Протягом XIII ст. Англія перебувала здебільшого під владою короля Генріха III⁷³, що сидів на троні впродовж 1216-1272 років. Окрім цього, усе політичне управління варіювалось довкола суперечностей від «Великої хартії вольностей»⁷⁴, яка була прийнята за рік до сходження на престол Генріха III. В результаті прийняття Хартії було впроваджено додатковий законодавчий орган – парламент, що складався із представників англійської знаті, яка мала вплив та переслідувала свої інтереси в політичних процесах держави.⁷⁵ У цьому вимірі початок XIII століття в історії Англії ознаменувався закладенням основи концепції прав людини та розвитком законодавчих органів. Однак, всупереч постановам, які певною мірою обмежували вплив королівської особи в окремих сферах, населення Англії ще залишалось у феодальному управлінні, яке вирізнялось відповідною ієрархічністю, що розгалужувалась саме від короля. Відповідна система

---

⁷³ Генріх III (*Henry III*, pp. 1207-1272) – король Англії впродовж 1216-1272 років із династії Плантагенетів, син Іоанна Безземельного (*John Lackland*), що підписав «Велику хартію вольностей».

⁷⁴ «Велика хартія вольностей» (*лат. Magna Carta Libertatum*) – юридичний документ, що був підписаний Іоанном Безземельним внаслідок тривалих суперечок із англійськими баронами у 1215 році. Сама ж Хартія вважається одним із перших юридичних закріплень англійського феодального права та загальних свобод різних прошарків населення.

⁷⁵ Barlow, Frank. *The Feudal Kingdom of England 1042-1216*. Longmans Green and CO LTD. Second edition, 1961. 468p. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://archive.org/details/barlow-the-feudal-kingdom-of-england/mode/1up>

феодалного ладу була запропонована Вільгельмом I під час Норманських завоювань Англії у 1066 році⁷⁶ та зберігалась у різних проявах протягом наступних трьох століть. ⁷⁷ Реалії XIII століття все ж дозволяли частково зберігати цю систему, адже основним об'єктом інтересів більшості привілейованого класу ще залишалось володіння земельними ділянками: це могло ставати причиною міжусобиць між королем та феодалною знаттю, зокрема баронами. Для простого ж населення, яке здебільшого становили селяни, господарська праця на землі відігривала не менш важливу роль, адже була і способом заробітку, і ресурсом для життя. ⁷⁸ Важливим аспектом цього періоду було підпорядкування груп селян та їхніх поселень конкретним графствам, на чолі яких перебував намісник короля, що управляв локальною спільнотою та збирав податки на землю.⁷⁹ Відповідно, для спільнот Англії поняття сюзеренно-васальних відносин продовжувало відігравати вагомую роль у повсякденному житті, що загалом і висвітлювало особливості відповідної епохи.

XIV століття в історії Англії було пов'язане із особою короля Едуарда I, що став наступником короля Генріха III та правив впродовж 1272-1307 років. Політика Генріха III спровокувала ряд тривалих внутрішніх конфліктів, що вилились у Другу баронську війну (1264-1267) як знак протесту великих феодалних землевласників до королівської особи. Протягом свого правління Едуарду I вдалось стабілізувати політичну ситуацію, змінивши систему оподаткування та підсиливши діяльність парламенту.⁸⁰ Наступники Едуарда I – Едуард II та Едуард

---

⁷⁶ Норманське завоювання Англії – військовий похід норманів на чолі із Вільгельмом I Завойовником, що відбувся у 1066 році. Результат походу вплинув на процеси формування нової англійської ієрархії та культури.

⁷⁷ Barlow, Frank. *The Feudal Kingdom of England 1042-1216...* p. 110. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://archive.org/details/barlow-the-feudal-kingdom-of-england/mode/1up>

⁷⁸ Sylvia L. Thrupp. *Economy and Society in Medieval England*// *Journal of British Studies*, Vol. 2, No. 1 (Nov., 1962), pp. 1-13 (13 pages). Published by: Cambridge University Press on behalf of The North American Conference on British Studies. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/175304>

⁷⁹ Prestwich, Michael. *Plantagenet England, 1225-1360*. Clarendon Press, Oxford. 2005, 643 p. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://archive.org/details/plantagenetengla00pres_0

⁸⁰ Prestwich, Michael. *Plantagenet England, 1225-1360*. p. 73.

III визначались хиткою політикою, наповненою незгодами між баронською елітою, що вкотре нагадує про наявність великого феодального розбрату, яким було пронизане англійське суспільство у цьому часі. До того ж окрім факторів нестабільної політичної ситуації та феодальних конфліктів XIV століття стало також часом господарської кризи для селян, що працювали на землі. Як зазначають дослідники, через надмірне використання земельних ділянок, а також внаслідок несприятливого клімату та погодних умов, значна частина цього земельного ресурсу була перевикористана, що спровокувало низьку врожайність на початку XIV століття та справило відчутний вплив на повсякденне життя.⁸¹

Таким чином, вказані особливості політичного та соціального життя Англії, на наш погляд, дозволять наблизитись до розуміння специфіки маргінальних ілюмінацій в об'єктах нашого дослідження. Окрім цього у подальших частинах роботи ми матимемо змогу простежити, як описані перипетії висвітлювались крізь призму маргінального зображення, і яким чином це впливало на його сюжетність.

II.2. Псалтир Ратленда

Перед етапом основного аналізу маргінальних сюжетів варто також оглянути обставини створення та походження об'єктів нашого дослідження. За хронологічною послідовністю виникнення першим розглянемо Псалтир Ратленда⁸². Як ми уже зазначали попередньо, саме це джерело є одним із перших англійських рукописів із повноцінними та численними маргінальними доповненням. Ще однією особливістю даного манускрипту є те, що інформація про особу його замовника є достеменно невідомою. Наразі нам відомо, що

---

⁸¹ Ibid., p. 6.

⁸² Add MS 62925. *Psalter, Use of Sarum ('The Rutland Psalter')*. ca 1260. The British Library. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_62925_fs001r

першими власниками оригінального рукопису вважається родина графа Едмунда де Лейсі⁸³. Окрім цього, приблизною датою створення вказаного джерела є 1260 рік, після чого манускрипт передавався багатьом власникам впродовж століть.⁸⁴ Врешті, аж у 1825 році Псалтир опинився у приватній колекції Джона Маннерса, п'ятого герцога Ратлендського, а згодом перейшов у спадок його нащадкам – шостого, сьомого, восьмого та дев'ятого герцогів Ратлендських. В честь відповідного титулу рукопис і отримав свою сталу збірну назву – Псалтир Ратленда, та зберігається у фонді Британської бібліотеки.⁸⁵ В контексті нашого аналізу родина графа Едмунда де Лейсі відіграє найвагомішу роль, оскільки саме вона найбільше доклалася до процесу творення Псалтиря. Відштовхуючись від того, що сер Едмунд мав титул графа Лінкольна, а також володів замком у Понтефракті, який знаходиться у графстві Йоркшир, можемо припускати, що і рукопис зберігає цю ж територіальну приналежність та висвітлює вимір спільнот саме цих регіонів.⁸⁶

За своїм текстуальним наповненням представлений манускрипт поділяється на наступні тематичні блоки⁸⁷:

- ⦿ ff. 1 r-6v.: Календар та Сарумський обряд;⁸⁸
- ⦿ ff. 8 v-143r.: Псалтир та Сарумський обряд;

---

⁸³ Едмунд де Лейсі (англ. *Edmund de Lacy, 1230-1258 pp*) – другий граф Лінкольну, барон міста Понтефракт та власник відповідного замку, що знаходиться в Йоркширі.

⁸⁴ *Rutland Psalter*. The British Library. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.bl.uk/collection-items/the-rutland-psalter>

⁸⁵ Див. додаток 2.

⁸⁶ *Psalter, Use of Sarum ('The Rutland Psalter')*. The British Library [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://searcharchives.bl.uk/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?docId=IAMS032001963464&fn=permalink&vid=IAMS_VU2

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Сарумський обряд – одна із форм літургії у середньовічній Англії, що поєднує у собі римську обрядовість із норманськими та кельтсько-англійськими традиційними релігійними практиками. Даний обряд був започаткований святим єпископом Осмундом від часу Норманського завоювання Англії.

- ⊙ ff. 143 r. - 155 v.: Канти⁸⁹ та Афанасіївський символ віри⁹⁰;
- ⊙ ff. 155 v. - 159v.: Літанії та молитви до святих;
- ⊙ ff. 160 r. - 168r.: Молитви за упокій душі;
- ⊙ ff. 169 r. - 190v.: Додані молитви та присвяти;

Якщо ж розглянути особливості художнього оздоблення Ратлендського Псалтиря, то дослідники виділяють як мінімум чотирьох ілюмінаторів, що могли мати стосунок до візуального наповнення даного рукопису. Визначення кількості дотичних ілюмінаторів визначається насамперед завдяки різниці в оформленні, яку вдається виявити та співвіднести до конкретного художнього стилю, що притаманний відповідному автору. Аналіз та порівняння маргіналій манускрипту теж відіграє важливу роль у визначенні кількості причетних художників, адже саме маргіналія може вміщувати авторську свободу та фантазію.⁹¹ Таким чином, до візуального наповнення цього Псалтиря долучались ілюмінатори, яких умовно ідентифікують за позначеннями *A*, *B*, *C*, *D*. Останній ілюмінатор (*D*) долучався до оздоблення лише частково, самостійно наповнивши фолії 29 r., 43 r., 112 v. Відповідно основними ключовими художниками манускрипту є саме перші три (*A*, *B* та *C*).⁹² У вимірі маргінального наповнення рукописів кожен із наведених ілюмінаторів мав свій набір сюжетів, який намагався висвітлювати. Зокрема, для художника *A* основними маргіналіями для висвітлення були фантастичні гібриди та створіння, які практично не мали зв'язку із реальністю. Ілюмінатор *B* зазвичай вдавався до зображення людей, тварин та фантастичних гібридів у більш звичних для людини обставинах, до прикладу сюжети із побутово-повсякденним

⁸⁹ Канти (*lat. cantus* – спів, пісня) – церковна або світська пісня базована на тексті псалма

⁹⁰ Афанасіївський символ віри – християнський символ віри, котрий імовірно був укладений Афанасієм Александрійським (IV ст.). Символ спростовує існування багатьох ересей, зокрема аріанства й несторіанства. Текст символу використовується у богослужіннях Римо-католицької та англіканської церкви.

⁹¹ Morgan, Nigel. *The Artists of the Rutland Psalter / The British Library Journal* Vol. 13, No. 2 (AUTUMN 1987), pp. 159-185 (31 pages) Published by: British Library. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/42554261>

⁹² *Ibid.*, p. 160.

контекстом. Коли ж для художника С головним завданням було оформлення вертикальних країв текстової частини та їхнього доповнення до сюжету наявних маргіналій.⁹³ Тому, не виключено, що згадані ілюмінатори могли доповнювати художні маргінальні оздоблення одне одного, тобто здійснювати своєрідну колаборацію. Підставою для такого висновку є те, що у Ратлендському Псалтирі наявна значна кількість ілюмінацій історизованих ініціалів, а також маргінального оздоблення, що не збігається за своїм художнім стилем із сусіднім малюнком.⁹⁴ Отже, Псалтир Ратленда можна найменувати у певній мірі як спільний творчий витвір, в якому кожен ілюмінатор намагався донести власні уявлення та світогляд.

II.3. Псалтир Латтрелла

Наступним ключовим джерелом для нашого дослідження є Псалтир Латтрелла, що був створений вже у XIV столітті, орієнтовно протягом 1320-1345 років, на замовлення сера Джеффри Латтрелла, лорда маєтку Ірнхем у Лінкольнширі.⁹⁵ Наявність конкретної особи замовника рукопису у цьому випадку дозволяє нам бути більш переконаними у припущенні, що візуальне наповнення фоліїв є відображенням тих територіальних меж, у яких мешкав сер Латтрелл зі своєю родиною. До того ж, у вказаному Псалтирі яскраво простежується стосунок до особи замовника, зображення якого доволі часто супроводжують текстову частину фоліїв у мініатюрах. Це дає підстави вважати даний Псалтир рукописом, що мав би затвердити авторитет Джеффри Латтрелла як лорда-захисника своєї землі та достойного чоловіка, що опікується своїм родом. Підстав, що могли спровокувати сера Латтрелла замовити Псалтир, є

---

⁹³ Morgan, Nigel. *The Artists of the Rutland Psalter...* p. 169.

⁹⁴ Ibid., p. 165.

⁹⁵ Brown, Michelle P. *The World of the Luttrell Psalter*. London: The British Library, 2006. 96 p.

декілька. Окрім підняття авторитету свого роду, існує також мотив замовника спокутувати свої гріхи перед смертю завдяки виготовленню манускрипту із явним християнським наповненням. Інші причини створення рукопису можуть стосуватись знакових подій із життя Джеффри Латтрелла, а саме його одруження у 1331 році, а також повноліття сина Ендрю у 1344 році.⁹⁶

Аналізуючи складову візуального супроводу Латтреллського Псалтиря, варто також згадати про ілюмінаторів, що доклались до його художнього оздоблення. Визначення їхньої кількості було виконане завдяки розрізненню художніх стилів та специфіки візуальних форм, що можна відстежити на фоліях манускрипту. Таким чином дослідники вважають, що до художнього наповнення рукопису доклались четверо ілюмінаторів, яких умовно названо: «декоратор», «колорист», «ілюстратор», а також «Латтреллський майстер». Найбільш вірогідним є те, що саме «Латтреллський майстер» є тим ілюмінатором, який створював найбільшу кількість гібридних маргінальних сюжетів, а також ілюстрацій сільського повсякдення у даному Псалтирі.⁹⁷ Загалом, візуальна складова рукопису супроводжує наступні текстові елементи⁹⁸:

- ff. 1 r. – 12 v.: Календар (зі значною кількістю християнських празників на честь святих);
- ff. 13 r. – 259 v.: Псалми, Галліканська версія⁹⁹;
- ff. 259 v. – 283 r.: Канти та Афанасіївський символ віри¹⁰⁰;
- ff. 283 v. – 293 v.: Літанії та молитви;

---

⁹⁶ Brown, Michelle P. *The World of the Luttrell Psalter*...p. 22.

⁹⁷ Ibid., 92.

⁹⁸ The British Library. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://searcharchives.bl.uk/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?docId=IAMS032-002085986&fn=permalink&vid=IAMS_VU2

⁹⁹ Галліканська версія Псалмів (*лат. Versio Gallicana, Psalterium Gallicanum*) – друга редакція Псалтиря, створена християнським теологом та письменником Ієронімом бл. 386-389 рр.

¹⁰⁰ Афанасіївський символ віри – християнський символ віри, котрий імовірно був укладений Афанасієм Александрійським (IV ст.). Символ спростовує існування багатьох ересей, зокрема аріанства й несторіанства. Текст символу використовується у богослужіннях Римо-католицької та англіканської церкви.

- ⊙ ff. 293 v. – 295 v.: П'ять колект¹⁰¹;
- ⊙ ff. 296 r. – 309 v.: Молитви за упокій душі.

Отже, представлені джерела нашого аналізу містять достатньо схоже текстове наповнення із збереженням характерної послідовності, що може означати притаманну традиційність у змісті середньовічних Псалтирів. Також, варто зауважити, що в обох випадках Псалтирі є особливими рукописами, які підкреслюють заможність родини, що їх зберігає. Якщо ж переходити з опису текстового наповнення Псалтирів, що вирізняється своєю схожістю, на їхній маргінес, то тут, на наш погляд, відкривається набагато ширше поле для авторських художніх інтерпретацій, фантазій та символів. Спроба їхнього трактування є завданням наступного розділу нашого дослідження.

---

¹⁰¹ Колекта (*лат. oratio collecta* – соборна молитва) – коротка молитва в католицькій та лютеранській службі латинського обряду, що промовляється на початку меси та передає короткий зміст відповідного дня чи свята.

III РОЗДІЛ: «ПІСНЯ СЮЖЕТІВ»

III.1. Методологічні особливості аналізу маргіналії

У даному розділі ми спробуємо дати визначення та тлумачення маргінальним зображенням із Псалтирів Латтрелла та Ратленда. Важливим моментом є те, що завдяки теоретичному аналізу загальних рис об'єктів та предметів дослідження, ми маємо можливість докладніше розуміти умови та контекст спільнот середньовічної Англії. Обрані із обох манускриптів маргіналії об'єднані між собою відповідною тематикою, що дозволить простежити певну еволюцію, або ж навпаки незмінність уявлень середньовічних спільнот Англії XIII-XIV століття.

Тематичний поділ відображений у таких складових:

- ⊙ політичній;
- ⊙ соціальних відносин;
- ⊙ побутово-господарській;
- ⊙ християнського життя;
- ⊙ тваринного світу та антропоморфізмів.

Як було уже частково зазначено у Вступі даного дослідження, для ґрунтовного трактування маргінальних сюжетів та досягнення основної мети даного дослідження, ми задіємо достатньо велику кількість засобів. Серед них варто виділити елементи порівняльного, семіотичного, іконологічного та герменевтичного аналізу, які практично взаємодоповнюються у ході нашої роботи. Особливість герменевтичного аналізу в контексті дослідження полягає насамперед у тлумаченні тексту Псалма, що супроводжує маргіналію на конкретному фолії. Іноді у представлених рукописах містяться візуальні сюжети, що розміщені на сусідніх фоліях, але несуть у собі спільну сюжетну ідею, яка

вибудовує своєрідний маргінальний комплекс. Саме тому, у разі виявлення таких взаємодоповнюючих мініатюр, вбачаємо за потрібне аналізувати текст Псалма задіюючи також і сусідні фолії рукописів. Специфіка іконологічного методу, що є одним із центральних у представленій роботі, полягає насамперед у пошуку потенційного прихованого сенсу чи знання, а також його символічної інтерпретації. І в цьому моменті варто розуміти декілька засад цього підходу. За концепцією мистецтвознавця та історика Ервіна Панофскі¹⁰², іконологічний аналіз є практично крайньою точкою у трактуванні візуального джерела. Адже іконологія перш за все побудована на початковому іконографічному методі, який у свою чергу вивчає історичність та зовнішню художню характеристику зображення.¹⁰³ Метод іконології, у певній мірі, виходить за рамки першочергового сприйняття кольору та форми, адже має на меті задіяти ряд когнітивних процесів, що наближають до розкриття прихованого символічного образу. Таким чином, іконологія здатна інтерпретувати та пояснювати зображення у набагато глибшому вимірі. Проте, вказаний метод дуже залежить від того, як дослідник сприймає візуальне джерело та на чому акцентує увагу, внаслідок чого ми не можемо виключати фактор суб'єктивності у трактуванні.¹⁰⁴

III.2. Аналіз обраних маргінальних сюжетів

III.2.1. Політична складова

Аналізуючи обидва Псалтирі, можемо побачити два погляди на тему королівського двору та статків підданих глави держави. У наведених манускриптах цей сюжет містить спільні загальні риси, однак в основі вирізняється

---

¹⁰² Ервін Панофскі (нім. *Erwin Panofsky*, 1892 – 1968 pp.) – німецький, а також американський історик та мистецтвознавець. Один із засновників методу іконології та відповідної дослідницької школи.

¹⁰³ Carboni, N.; de Luca, L. *An Ontological Approach to the Description of Visual and Iconographical Representations*. Heritage 2019, 2, 1191-1210. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://doi.org/10.3390/heritage2020078>

¹⁰⁴ Ibid.

характерними елементами, що стосуються розуміння особи державця. Саме тому розгляд політичної складової варто розпочати із особи короля, як вагомого образу в рукописній ілюмінації.

У Псалтирі Ратленда відображення короля, як і маргінальне, так і центрове, можна віднайти на фоліях: *f. 8 v.*, *f. 15 r.*, *f. 29 r.*, *f. 43 v.*, *f. 55 r.*, *f. 55v.*, *f. 56 r.*, *f. 72 r.*, *f. 97 v.*, *f. 98 r.*, *f. 99 v.* Однак відповідно до нашого аналізу сюжету зображень та супутнього тексту псалмів, усі державці в цьому рукописі, ймовірно, не є конкретними королями Англії. Адже практично завжди використовується образ царів Соломона, Давида та Саула, над якими зазвичай відображено Ісуса Христа¹⁰⁵. Таким чином, ілюмінатори наведеного рукопису зберігають загальні образи біблійних державців, не вдаючись до використання осіб, що мали безпосередній стосунок саме до середньовічного контексту.

Загалом же усі ці персонажі стають героями історизованих ініціалів та окремих фоліїв, тобто центральної частини Псалтиря. Із усього переліку візуальних згадок лише на двох фоліях можна віднайти образ державця на маргінальній частині, що підводить нас до проміжного висновку про те, що на момент створення Ратлендського Псалтиря образ короля був більш збірним та сокровеним, він не піддався надмірній карикатурності, а навпаки – зберігав свою велич у центральній частині манускрипту. Хоч і представлені персонажі не є достеменними прототипами королів Англії, вони все ж таки мають спільний елемент, а саме корону у формі, що радше характеризує західносередньовічну традицію, а не східну. Цей момент яскраво натякає на певну тяглість символу богообраності та святості особи державця, а окрім цього наближає до середньовічного контексту.

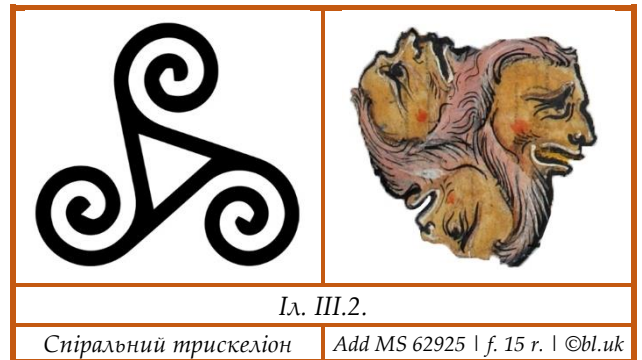
¹⁰⁵ Див. додаток 3.

Іл. III.1.
Add MS 62925
f. 15 r. | ©bl.uk

Повертаючись до аналізу саме маргінального наповнення, у цьому випадку помічаємо, що політична складова ще не є частим сюжетом, а лиш починає свій розвиток. Перша маргіналія, що знаходиться на *f. 15 r.*, містить зображення голови (іл. III.1.), ймовірно, царя Давида, оскільки супровідний текст – це 9 Псалом зі старозавітної «Книги Псалмів». Даний візуальний сюжет доповнюється також зображенням журавля, який підтримує на крилі гібрид із трьох голів. У комплексі маргіналія журавля та голів створює, на наш погляд, певний цілісний образ. Втім, перш ніж його розкрити, варто відштовхнутись від специфіки того як розташовуються голови.

За своїм зовнішнім виглядом ця мініатюра нагадує древній символ *трискеліон* (іл. III.2.), що з грецької означає

«триногий». ¹⁰⁶ Спіральний *трискеліон* зустрічається у різних культурах ще з часів європейського Неоліту та Бронзової Доби, він зокрема притаманний і кельтським племенам, що населяли Англію.¹⁰⁷ В Середньовіччі він часто використовувався як елемент готичного мистецтва та архітектури. Існує цілий ряд інтерпретацій значення цього символу, однак, зважаючи на середньовічний, зокрема християнський, контекст об'єкта, в якому

¹⁰⁶ Трискеліон (грец. *τρισκελής* – *триногий*) – символічний знак, що складається із потрійної спіралі, розміщеної симетрично по колу. Форма спіралі може становити собою взаємозв'язані спіралі Архімеда, або ж зображатися у вигляді трьох пов'язаних між собою людських ніг.

¹⁰⁷ Symbol 16:32. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20070927230431/http://www.symbols.com/encyclopedia/16/1632.html>

знаходимо дану мініатюру, варто звернутися саме до варіантів інтерпретації його в контексті середньовічної епохи: тут він передовсім використовується як символ Святої Трійці¹⁰⁸.

Згідно із Абердинським бестіарієм¹⁰⁹, журавель описується як тварина, що завжди перебуває у зграї та, коли приходить час, стоїть вночі на сторожі, тримаючи в одній лапі камінь, щоб у разі небезпеки, швидко його впустити та розбудити зграю.¹¹⁰ Камінь символізує Христа, лапа журавля – помисли, а небезпеки – диявола. І якщо людина раптом засинає у гріху, Христос, як камінь, має впасти на його думку та попередити про диявола.

На даному фолії представлений 10 Псалом, зокрема його 5 вірш, що розпочинається ще на попередньому *f. 14 v.*. Завершується *f. 15 r.* початком 14 вірша. У тексті даного Псалма йдеться про безбожника, який зневажає Бога, забувши про Його існування та усюдисущу присутність; знущається над вбогим, влаштовуючи йому засідки, мов лев, розправляється з ним, як зі здобиччю, переконаний, що Бог нічого не бачить. Натомість 12 вірш містить заклик до Господа піднятися на захист вбогого та покарати безбожника:

<i>Латинський текст</i> ¹¹¹	<i>Український дослівний переклад</i> ¹¹²
<i>5. Non est Deus in conspectu eius, inquinatae sunt viae illius in omni tempore. Auferuntur iudicia tua a facie eius; omnium inimicorum suorum dominabitur.</i>	5. Бога немає у нього перед очима, його дороги повсякчас нечестиві. Твої суди далекі від його обличчя; він пануватиме над усіма своїми ворогами.
<i>12. Exsurge, Domine Deus, exaltetur manus tua; ne obliviscaris pauperum.</i>	12. Піднімися, Господи Боже, нехай підніметься Твоя рука; не забувай про вбогого.

¹⁰⁸ Davies N., Jokiniemi E. *Dictionary of Architecture and Building Construction*. Routledge, 2008. p. 393.

¹⁰⁹ Абердинський бестіарій – ілюмінований рукопис середньовічної Англії при бл. XII ст. Містить у собі компіляцію різноманітних переказів, уявлень та зображень про фантастичних та реальних тварин, істот та рослин.

¹¹⁰ MS 24. *The Aberdeen Bestiary (XII c.) f. 46. v – De gruibus*. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.abdn.ac.uk/bestiary/ms24/f45v>

¹¹¹ Тут і далі див. Додатки та *Vulgata Clementina: Psalmi*. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://biblehub.com/ou/psalms/10.htm>

¹¹² Тут і далі переклад з латинської мови – авторський.

Якщо розглядати текст Псалма у комплексі із трискеліоном, якого підтримує на своєму крилі журавель, можна простежити своєрідне символічне візуальне нагадування про присутність безперервної небезпеки диявола, на сторожі якої стоять чисті помисли зі Святою Трійцею на озброєнні. Розміщення коронованої фігури вгорі фолія, ймовірно, символізує Бога Царя як верховного судді та керманича світу.

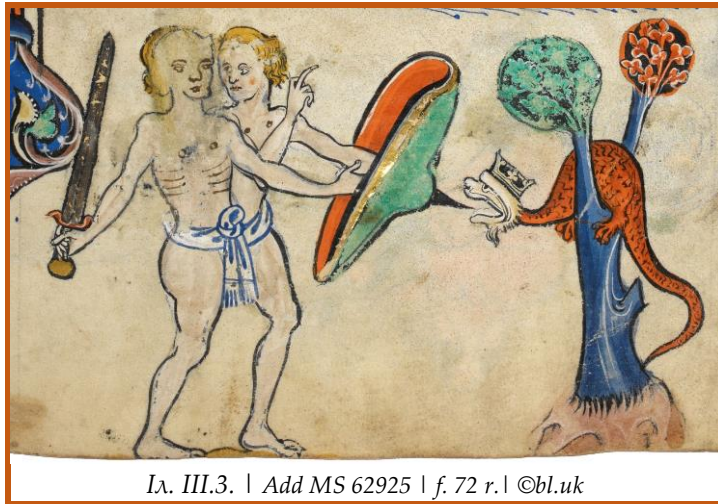
Наступна маргіналія Ратлендського Псалтиря, що відображає певною мірою образ королівської влади розташована на *f. 72 r. (іл. III.3.)*. Однак, тут образ політичної влади є дещо прихованим і розпізнати його можна через наявність однієї із найважливіших королівських регалій – корони, яка знайшла собі місце на голові дракона. Образ дракона використаний не випадково, адже однією із ключових символічних конотацій даної істоти у західному середньовіччі є уособлення зла, грішності та диявола, а саме його походження часто приписують до природи змії.¹¹³ Саме цей дракон протистоїть гібриду двотільної людини, яка у свою чергу є потенційно змальована зі схожого образу збірки «*Чудеса Сходу*».¹¹⁴ На наш погляд, важливим елементом у цій маргіналії є те, що гібрид людини бореться із прихованим за шкірою дракона уособленням особи короля, що переймає його образ. Окрім цього, цей «король» намагається своїм риком, або ж словом створити умовний щит¹¹⁵ для самозахисту.

---

¹¹³ Kiessling, Nicolas K. *Antecedents of the Medieval Dragon in Sacred History* // Journal of Biblical Literature Vol. 89, No. 2 (Jun., 1970), pp. 167-177. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/3263046>

¹¹⁴ Див. додаток 5.

¹¹⁵ Така ж ілюстрація щита зустрічається і у інших сюжетах Псалтиря, які чітко демонструють бойові сцени та інші види баталій. Саме через це було зроблено висновок, що даний елемент виконує функцію щита.

Лл. III.3. | Add MS 62925 | f. 72 r. | ©bl.uk

Дана маргінальна мініатюра супроводжує частину 71го Псалма, а 23-24 вірші дозволяють детальніше зануритись у задум ілюмінатора, щодо наведеного образу:

Латинський текст

23. *Exsultabunt labia mea, cum cantavero tibi, et anima mea, quam redemisti.*

24. *Sed et lingua mea tota die meditabitur iustitiam tuam, cum confusi et reveriti fuerint, qui quæerunt mala mihi.*

Український дослівний переклад

23. Радітимуть уста мої, коли я співатиму Тобі, і душа моя, яку Ти відкупив.

24. Та й язик мій весь день буде оспівувати справедливість Твою, бо збентежені та залякані ті, хто зла мені бажає.

Таким чином ключовими тут постають «уста» та «язик», які у маргінальній інтерпретації змінюються та набувають доволі негативного сенсу, позаяк є елементами дракона. Загалом же, представлені вище зображення формують образ державця із двох різних ракурсів, однак змалювання королівського образу в позитивних тонах поки явно переважає над негативними конотаціями.

Якщо ж розглянути цей же аспект через століття вже у Псалтирі Латтрелла, то у цьому випадку політична складова уже набуває більшого та ширшого розмаїття, адже образ влади поширюється не лише на особу державця, але й і на його придворних осіб, у даному випадку – лорда Джеффри Латтрелла. Якщо ж розпочинати аналіз із королівської особи, то у цьому випадку візуальних згадок теж є чимало, а саме на наступних фоліях: *f. 13 r., f. 16 v., f. 37 r., f. 46 r., f. 121 v., f. 149 r., f. 203 r., f. 205 r.* У цьому випадку особливості змалювання є теж дотичними до специфіки Псалтиря Ратленда, зокрема у тому, що ці візуальні згадки є інтерпретаціями царя Давида, Соломона та Саула в середньовічному

англійському контексті. Усі їхні образи здебільшого зосереджуються у центральній частині фолія, а безпосередньо маргінальне розташування особи короля знаходимо лише на *f. 205 r. (іл. III.4.)* Однак, якщо розширити цю складову уже до кола наближених осіб короля, то у такому випадку перехід на маргінес зростає.

Іл. III.4. | Add MS 42130 | f. 181 v.-182 r. | ©bl.uk

Один із ключових сюжетів розміщений на *ff. 181 v.-182 r.*, у яких представлено виключно англійських королівських осіб. У даній маргіналії п'ятеро коней разом із вершниками тягнуть коштовну карету із чотирма англійськими королевами, яким, швидше за все, міг служити замовник рукопису – сер Джеффри Латтрелл.

Першою особою у цій кареті є, найімовірніше, королева Філіппа де Авен (Генегау)¹¹⁶, дружина короля Едуарда III¹¹⁷. У цій інтерпретації вона змальована із білкою на плечі, що може символізувати факт того, що королева використовувала хутро із білок у своїй весільній сукні¹¹⁸. Окрім цього, середньовічний образ білки можна пояснити як символ сексуальності та плодючості, і, ймовірно, через це у даному зображенні королева представлена у супроводі своїх дітей.¹¹⁹ Трьома наступними королевами є, ймовірно, Елеонора Кастильська¹²⁰, Маргарита

¹¹⁶ Філіппа де Авен (Генегау) – королева Англії впродовж 1328-1369 років, дружина короля Едуарда III. Народилась у Франції та походить із знатної Анжуйської династії та роду Плантагенетів.

¹¹⁷ Едуард III (Плантагенет) – король Англії впродовж 1327-1377 років, один із ініціаторів Столітньої війни.

¹¹⁸ Hayward, Maria. "Squirrel robe of Queen Philippa", in: Encyclopedia of Medieval Dress and Textiles, Edited by: Gale Owen-Crocker, Elizabeth Coatsworth, Hayward, Maria. Consulted online on 12 May 2021: http://dx.doi.org/10.1163/2213-2139_emdt_COM_601

¹¹⁹ Slater, Laura. *Philippa of Hainault and her Psalter*. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dwl.ac.uk/view.php?page=278>. Відвідано: 13.05.2021.

¹²⁰ Елеонора Кастильська (англ. *Eleanor of Castile; 1241-1290 pp.*) – дочка Фердинанда III, перша дружина короля Едуарда I.

Французька¹²¹ – дружини короля Едуарда I¹²², а також Бланка д' Артуа¹²³, дружина Едмунда Горбатого, брата Едуарда I.¹²⁴ Саме одна із цих королев отримує у маргіналії подарунок – песика, якого вручає вершник королівського почту. Сам же сюжет не має прямого зв'язку із текстовим наповненням Псалтиря, однак відкриває дуже широкий політичний простір, у якому, найімовірніше, перебував замовник рукопису, а відповідно і його оточення. Окрім вказаних осіб, Псалтир Латтрелла містить також гібридні образи королеви Ізабелли Французької¹²⁵, а також єпископа Адама Орлетона¹²⁶ (*f. 181 v.*). Їхню маргінальність ми вже аналізували у попередньому дослідженні.

Варто зазначити, що особа єпископа, зокрема єпископа Кентерберійського, виконувала доволі важливу роль у політичній складовій Англії, адже перебувала у тісній взаємодії із королівською особою. Сюжет маргіналії *f. 51 r. (іл. III.5.)* розкриває єпископа у винятковий спосіб із посиланням на історичний факт. У ній показано момент вбивства архієпископа Кентерберійського – Томаса Бекета¹²⁷ у 1170 році.¹²⁸ Сама ж діяльність Бекета в останні роки його життя була активно присвячена боротьбі із тодішнім королем Генріхом II¹²⁹, хоч до цього в них були доволі налагоджені стосунки.

---

¹²¹ Маргарита Французька (*фр. Marguerite de France; 1282-1317 pp.*) – французька принцеса, дочка Філіпа III Сміливого, а також друга дружина короля Едуарда I.

¹²² Едуард I Довгоногий (*англ. Edward I Longshanks; 1239-1307 pp.*) – король Англії впродовж 1272-1307 років із династії Плантагенетів.

¹²³ Бланка д' Артуа (*фр. Blanche d'Artois; 1248-1302 pp.*) – внучка Людовіка VIII, графиня Шампанії та Брі, а також дружина брата короля Едуарда I – Едмунда Горбатого.

¹²⁴ *Feminae: Medieval women and Gender Index.* [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://inpress.lib.uiowa.edu/feminae/DetailsPage.aspx?Feminae_ID=41154. Відвідано: 13.05.2021

¹²⁵ Ізабелла Французька (*фр. Louve de France – французька вовчиця; 1295 – 1358 pp.*) – королева Англії, дружина англійського короля Едварда II, була дочкою французького короля Філіпа IV Красивого і його дружини Жанни Наварської.

¹²⁶ Адам Орлетон (*англ. Adam Orleton, Adam of Orilton; ?-1345 p.*) – англійський церковний діяч, єпископ Вінчестера протягом 1333 – 1345 pp., а також єпископ Вустера та Геррефорда.

¹²⁷ Томас Бекет (*англ. Thomas Becket; 1119-1170 pp.*) – архієпископ Кентерберійський впродовж 1162-1170 років.

¹²⁸ British Library [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.bl.uk/onlinegallery/ttp/luttrell/accessible/pages5and6.html#content>

¹²⁹ Генріх II Короткий плащ (*англ. Henry II Curtmantle; 1133-1189 pp.*) – король Англії впродовж 1154-1189 років, перший представник династії Плантагенетів на престолі.

Лл. III.5. | Add MS 42130 | f. 51 r. | ©bl.uk

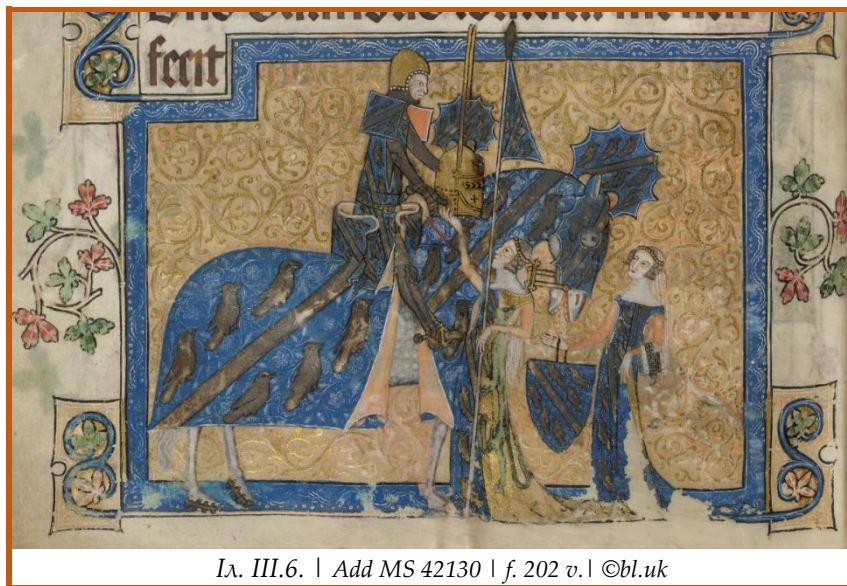
Моментом незгоди став наказ короля, який підпорядковував тодішню Церкву Англії місцевим територіальним законам, що відбирало можливість керуватись духовним представникам власним церковним правом. Протидія політиці короля Генріха II спричинила вбивство Томаса Бекета, що було скоєне активними прихильниками короля.¹³⁰ Момент цього вбивства, яке відбулось навпроти вітваря і змальовано у даній маргіналії. Цікавим також є факт, що гібридні герої цього мініатюру розташовані таким чином, що візуально протистоять та відмежовуються від інших учасників сюжету, що можна віднести до «закону» маргінесу. Однак все ж таки наявність цього зображення у Псалтирі деякою мірою звеличує образ архієпископа Томаса Бекета і підтвердженням до цього стають 1-3 вірші супроводжуючого 27 Псалма:

<i>Латинський текст</i>	<i>Український дослівний переклад</i>
1. <i>Dominus illuminatio mea et salus mea: quem timebo? Dominus protector vitæ meæ: a quo trepidabo?</i>	1. Господь – моє світло та моє спасіння: кого я буду боятись? Господь – захисник мого життя: перед ким я буду здригатись?
2. <i>Dum appropiant super me nocentes, ut edant carnes meas, qui tribulant me inimici mei, ipsi infirmati sunt et ceciderunt.</i>	2. Поки до мене наближаються злочинці, щоб поглинути мою плоть, мої вороги, які гноблять мене, самі знесилились і впали.
	3. Якщо ж повстане проти мене військовий табір, не злякається моє серце; якщо ж

¹³⁰ Johnson, Ben. *The Death of Thomas Becket in Canterbury Cathedral*. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.historic-uk.com/HistoryUK/HistoryofEngland/Thomas-Becket/>. Відвідано 13.05.2021

3. *Si consistent adversum me castra, non timebit cor meum; si exurgat adversum me praelium, in hoc ego sperabo.* вибухне проти мене війна, я надіятимусь на Нього.

Тут можна ствердити, що маргіналія повністю перейняла текстовий посилок Псалма. Дедалі чіткіше починає просвітлюватись момент, наскільки багатозначною може поставати політична складова в ілюмінаціях Псалтиря Латтрелла: вона водночас може що звеличувати, то й пригнічувати образи верховних осіб. Тут варто також розглянути образ самого Джеффри Латтрелла, що розмістився на ілюмінації, яка візуально перебуває і в центрі, і на периферії фолія рукопису (f. 202 v.; іл. III.6.). Дана мініатюра, на наш погляд, чи не найкраще відображає образ замовника Псалтиря, і, напевне, саме так хотів представляти себе лорд Латтрелл – захисник своєї спільноти.

Отримуючи благословення від своєї дружини, а також щит із родинним гербом від своєї дочки Джеффри Латтрелл виконує обов'язок і рицаря, і лорда регіону Лінкольншир.¹³¹ І однією із ключових фраз, яка, якраз-таки, і

супроводжує дану ілюмінацію є: *Dominus Galfridus Louterell me fieri fecit (Лорд Джеффри Латтрелл посприям, щоб я виник)*. Завдяки чому створюється цілісний образ даного манускрипту, а також його замовника, що прагнув увіковічнити себе належним чином в ньому.

¹³¹ British Library. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.bl.uk/collection-items/the-luttrell-psalter>

На підставі аналізу поданих вище маргінальних і центральних ілюмінацій Псалтирів Ратленда та Латтрелла, можемо зробити певні висновки. Політичний аспект був доволі відчутний у першому об'єкті дослідження, і набагато сильніше вплетений у наступному об'єкті. Однак обидва рукописи зберігають у собі аспект королівських осіб та їх богообраності, тому ілюмінатори даних манускриптів доволі нечасто вдаються до гібридизації королівської особи. Окрім цього, видається, що представлені королівські образи існують радше відокремлено, загалом не перетинаючись із нижчим прошарком суспільства. Втім, уже в Псалтирі Латтрелла дотичні до короля особи нерідко опиняються на маргінесі. Таким чином політичний аспект у досліджуваних нами джерелах уособлює перш за все обмежену кількість людей із вищим соціальним статусом.

III.2.2. Перипетії суспільних стосунків

Однією із найважливіших сторін, що може виявити відображення спільнот XIII-XIV століть, є складова соціальних взаємовідносин. Обидва об'єкти нашого дослідження містять значну частину ілюмінацій саме із даного аспекту. Аналізуючи маргіналії досліджуваних рукописів, що представляють суспільні стосунки, спостерігаємо, що в обох манускриптах більшість із них змальовують конфліктні, або ж бойові сюжети між селянами, часто із використанням різноманітної зброї. У Ратлендському Псалтирі маргіналії, що яскраво вказують на соціальні перипетії можна віднайти на *f. 11 r., f. 37 r., f. 42 r., f. 62 v., f. 65 v., f. 69 r., f. 70 v., f. 71 v., f. 79 r., f. 86 r.*¹³² Спробуємо проаналізувати найбільш яскраві із них.

---

¹³² Див. додаток 6.

Іл. III.7. | Add MS 62925 | f. 11 r. | ©bl.uk

До прикладу, маргінальна мініатюра на фолії *f. 11 r.* (іл. III.7.) зображує двох чоловіків, що перебувають у бійці, де один із суперників намагається відірвати вухо іншому. Такий сюжет може мати різноманітні тлумачення та варіанти походження, і у цій ситуації він, ймовірно, прив'язаний до декількох віршів водночас 5²⁰

Псалма:

Латинський текст	Український дослівний переклад
1. <i>Verba tua auribus percipe, Domine; intellige clamorem meum.</i>	1. Почуй же вухами мої слова, Господи; відчуї мій зойк.
2. <i>Intende voci orationis meæ, rex meus et Deus meus.</i>	2. Схились же до голосу моєї молитви, Царю мій та Боже мій.

Таким чином, 1-2 вірші можуть стати одним із специфічних мотивів створення цього батального сюжету маргіналії, зокрема до такого висновку спонукають наявні у тексті слова «вуха» та «зойк». Звідси, можемо також зрозуміти свого роду ставлення до частин людського тіла та болю зокрема. Втім, 5-10 вірші цього ж Псалма дозволяють, на нашу думку, вбачати певний додатковий сенс, як своєрідний негативний приклад, того як не слід чинити, щоб Бог не відвернувся:

Латинський текст	Український дослівний переклад
5. <i>Neque habitabit iuxta te malignus, neque permanebunt iniusti ante oculos tuos.</i>	5. І не житиме при тобі злостивий, та не залишаться несправедливі перед твоїми очима.
6. <i>Odisti omnes, qui operantur iniquitatem; perdes omnes, qui loquuntur mendacium. Virum sanguinum et dolosum abominabitur¹³³ Dominus.</i>	6. Ти зненавидів усіх, хто чинить несправедливість, знищиш усіх, хто каже брехню. Кровожерного та підступного чоловіка Господь цуратиметься.

¹³³ В Add MS 62925 на f. 11 r. – *abominabitur*.

7. *Ego autem in multitudine misericordiæ tuæ introibo in domum tuam; adorabo ad templum sanctum tuum in timore tuo.*

7. *Я ж у величезній Твоїй ласці увійду в Твій дім; вклонюся до Твого святого храму зі страхом перед Тобою.*

8. *Domine, deduc me in iustitia tua: propter inimicos meos dirige in conspectu tuo viam meam.*

8. *Господи, попровадь мене у своїй справедливості: через моїх ворогів спрямуй мій шлях під Твоїм наглядом.*

9. *Quoniam non est in ore eorum veritas; cor eorum vanum est.*

9. *Позаяк у їхніх вустах немає правди; серце їхнє – порожнє.*

10. *Sepulchrum patens est guttur eorum; linguis suis dolose agebant, iudica illos, Deus. Decidant a cogitationibus suis; secundum multitudinem impietatum eorum expelle eos, quoniam irritaverunt te, Domine.*

10. *Їхня пащека – відкрита могила; своїми язиками вони діяли боляче, осуди їх, Боже. Нехай поляжуть від твоїх помислів; вижени їх через купу їхньої нечисті, бо вони кинули тобі виклик, Господи.*

Іл. III.8. | Add MS 62925 | f. 70 r. | ©bl.uk

Ймовірно, потягування чи ж навіть відрубання, вуха було одним із поширених методів покарання.¹³⁴ Символічне

продовження даного сюжету можна віднайти також на f. 70 r. (іл. III.8.) Псалтиря Ратленда, у якому відображено виняткову баталію, де двоє чоловіків, сидячи на шиї двох інших також намагаються потягнути одне одного за вухо.

Втім, тут уже радше відбувається відображення

своєрідного змагання, або ж традиційної для спільноти гри. Саме зображення із маргінесу супроводжує 68 Псалом, та, ймовірно, містить прихований ілюмінаторами сенс, який можна спробувати розкодувати завдяки 33 віршу із вказаного Псалма:

¹³⁴ Chunko-Dominguez, Betsy. *Playing on Timbrels: The Margins of the Rutland Psalter // Word and Image* 32:1 (2016), p. 133. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.academia.edu/26411019/_Playing_on_Timbrels_The_Margins_of_the_Rutland_Psalter_Word_and_Image_32_1_2016_pp_131_141

33. *Videant pauperes, et lætentur;
quærite Deum, et vivet anima vestra.*

33. Нехай побачать бідняки та
розвеселяться; шукайте Бога, і ваша душа
оживе.

Припускаємо, що образ бідняка відтворюється у сидячих на шиї чоловіках, оскільки вони доволі виразно відрізняються своїм вбранням від тих осіб, що їх несуть. Загалом, можна припустити, що висвітлена ситуація мала достатньо багато підстав бути перейнятою із розважального повсякдення. Усі інші маргінальні мініатюри даного Псалтиря, що містять взаємовідносини між двома особами практично завжди відображують сцени бою нападу та захисту.

Якщо ж аналізувати Псалтир Латтрелла, то і в ньому можна віднайти відповідну тенденцію, однак окрім неї наявні й інші, що розвивають і розкривають нові сюжети у відображенні середньовічних суспільних стосунків. Такі соціальні сюжети можна знайти на *f. 49 r., f. 56 r., f. 56 v., f. 60 r., f. 62 r., f. 75 v., f. 79 r., f. 149 r., f. 153 r., f. 162 v., f. 169 r., f. 180 r., ff. 206 v.-208 r., f. 211 r.*¹³⁵ Доволі важливим у цьому

Іл. III.9.

Add MS 42130 | f. 62 r. | ©bl.uk

плані є те, що частина цих маргіналій є візуально схожою маргіналіями Псалтиря Ратленда, ймовірно, навіть з нього запозиченою. Тут мається на увазі саме фізичний вигляд батальної сцени, а прикладом у цьому може стати яскравий сюжет на *f. 62 r.* (іл. III.9.) Його унікальність полягає перш за все в тому, що у ньому також відтворено верховий бій у такому ж вигляді, який ми уже розглядали попередньо.

¹³⁵ Див. додаток 7.

Якщо ж аналізувати Псалтир Латтрелла, то і в ньому можна віднайти відповідну тенденцію, однак окрім неї наявні й інші, що розвивають і розкривають нові сюжети у відображенні середньовічних суспільних стосунків. Такі соціальні сюжети можна знайти на *f. 49 r., f. 56 r., f. 56 v., f. 60 r., f. 62 r., f. 75 v., f. 79 r., f. 149 r., f. 153 r., f. 162 v., f. 169 r., f. 180 r., ff. 206 v.-208 r., f. 211 r.*¹³⁶ Доволі важливим у цьому плані є те, що частина цих маргіналій є візуально схожою маргіналіями Псалтиря Ратленда, ймовірно, навіть з нього запозиченою. Тут мається на увазі саме фізичний вигляд батальної сцени, а прикладом у цьому може стати яскравий сюжет на *f. 62 r.* Його унікальність полягає перш за все в тому, що у ньому також відтворено верховий бій у такому ж вигляді, який ми уже розглядали попередньо. Це показує певну тяглість у традиціях, які могли сповідувати спільноти, що мали стосунок до обидвох рукописів, а узагальнено це ілюструє одну зі складових суспільних відносин середньовічної Англії. Своєрідним побутовим доповненням до цього можуть стати гібриди із *f. 153 r. (іл. III.10.)*, які, ймовірно, ілюструють ситуацію із місцевої таверни чи застілля. На думку мистецтвознавця Томаса Райта саме ілюстрації такого побутового формату користувались значною популярністю та були перейняті у подальші карикатурні образи.¹³⁷ У даній же ситуації ми можемо спостерігати, як ілюмінатори вдало припасовують образ гібрида до наслідків п'яних гулянок, однак не залишають слідів для віднайдення єдності із центральним текстом фолія.

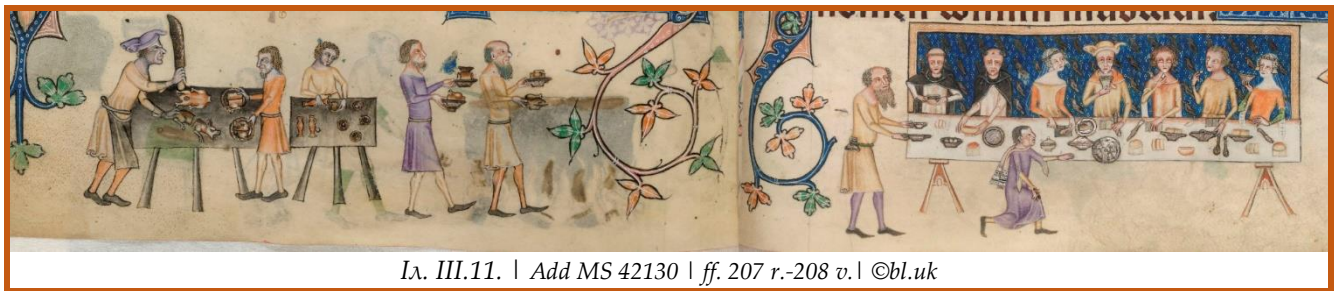

Іл. III.10. | Add MS 42130 | f. 153 r. | ©bl.uk

¹³⁶ Див. додаток 7.

¹³⁷ Wright Thomas. *A history of caricature and grotesque in literature and art*. London: Chatto & Windus, 1875. 122 p. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://archive.org/details/historyofcaricat00wrig>

Як уже було зазначено, Латтрелльський Псалтир розширює рамки того, що може називатись соціальною комунікацією і прикладом у цьому можуть стати маргінальні зображення, що розмістились на *ff. 206 v.-208 r.* (іл. III.11.) Вони надають неабиякого значення та важливості саме цьому рукопису і вирізняють його від Ратлендського Псалтиря. Ключова особливість полягає у тому, що сюжети із цих фоліїв разом утворюють цілісну картину у якій ми можемо побачити процес приготування пишного застілля для усієї спільноти сера Джеффри Латтрелла. За столом, на фоні якого бачимо пишний гобелен із родовим

Іл. III.11. | Add MS 42130 | ff. 207 r.-208 v. | ©bl.uk

гербом з зображенням мартлета¹³⁸ на синьому фоні¹³⁹ саме замовник Псалтиря є центральною фігурою, його оточують близькі родичі, монахи, члени спільноти та челядь.¹⁴⁰ На цьому святковому столі можна помітити також традиційні застільні страви, серед яких очевидно домінує запечена дичина та вино. В контексті маргінального зображення цей сюжет є теж доволі унікальним, адже особа замовника рукопису у цій ситуації знаходиться на маргінесі і не займає до прикладу історизований ініціал, чи іншу центральну частину фолія. Це символічно поєднує культуру низів та верхівки на одному застіллі. Ймовірно, саме цим зображенням сер Джеффри Латтрелл намагався передати свою близькість до спільноти та двору. А зв'язок цієї маргіналії із текстом 115²⁰ Псалма можна віднайти у 12 вірші:

¹³⁸ Мартлет – стилізований образ ластівки, що є характерним геральдичним елементом.

¹³⁹ Brown, Elizabeth. *Use of Heraldry in in the Luttrell Psalter*. Genevieve la flechiere de Duram. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ellipsis.cx/~liana/latex/kw/genevieve/genevieve.pdf>

¹⁴⁰ British Library. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.bl.uk/collection-items/the-luttrell-psalter>

<i>Латинський текст</i>	<i>Український дослівний переклад</i>
20. <i>Dominus temer fuit nostri, et benedixit nobis. Benedixit domui Israëli; benedixit domui Aaron.</i>	33. <i>Господь пам'ятає про нас та благословив нас. Благословив дім Ізраїлю; благословив дім Аарона.</i>

У маргіналії відображено ще одного дому – дому Латтрелла. Таким чином, сюжет стає доповненням до текстової частини і розширює її до середньовічного контексту, у якому перебував замовник цього рукопису.

Підсумовуючи, можна відзначити, що в обох Псалтирях міститься досить велика кількість конфліктних та бойових соціальних сюжетів, які переважають над іншими в ілюстрації соціальних стосунків. Це наштовхує на думку, що у соціальних відносинах селянських спільнот, які стали прототипами для маргіналій цих рукописів, тілесна шкода та фізична помста займала вагому роль. Втім, можна зустріти більш різнобарвний спектр перипетій, що репрезентований у Псалтирі Латтрелла: в ньому вир міжлюдських стосунків має ширше відображення, що можна, ймовірно, пояснити певною еволюцією у відображенні ілюмінаторами спектру людських емоцій, а також виявленню інтересу до них.

III.2.3. Побутово-господарські образи

Логічним продовженням розгляду попереднього аспекту стає побутово-господарський аспект, що виконував чільну роль в повсякденні селян. Згадана сфера теж не лишилась поза увагою ілюмінаторів та отримала значну кількість візуальних сюжетів, які уже більше починають набувати формату фантастичності та гібридності. У Псалтирі Ратленда сюжети із господарсько-побутовою складовою можна віднайти у 57r, 57v, 62r, 103r фоліях.¹⁴¹ Особливо вирізняється із

¹⁴¹ Див. додаток 8.

них маргіналія *f. 57 r. (іл. III.12.)*, у якій зустрічаємо фантастичну істоту, що зібралась на полювання. Це – блеммія¹⁴², образ якої, ймовірно, запозичений із

Іл. III.12. | Add MS 62925 | f. 57 r. | ©bl.uk

рукопису «*Чудеса сходу*». Таким чином, із цієї маргіналії ми не лише дізнаємось якою зброєю користувались під час середньовічного полювання, але й розуміємо те, що міфічний східний образ блеммії вирував в уяві людей тогочасної Англії. Беручи до уваги тези дослідниці Аліксе Бовей, ми можемо припустити, що за уявленнями цієї

спільноти блеммія могла проживати поза межами їхнього побуту, географічно віддалено від їхнього повсякдення, на маргінесі.¹⁴³

Якщо ж порівнювати дану мініатюру із центральним текстом, можна простежити цікавий момент, оскільки маргіналія супроводжує 55^й Псалом, а 4-5 вірші, на наш погляд, розкривають особливість сюжету:

<i>Латинський текст</i>	<i>Український дослівний переклад</i>
4. <i>Cor meum conturbatum est in me, et formido mortis cecidit super me.</i>	4. Серце моє стривожилося у мені, і страх смерті звалився на мене.
5. <i>Timor et tremor venerunt super me, et contexerunt me tenebrae.</i>	5. Страх та трепет зійшли на мене, і морок огорнув мене.

Образ блеммії був поширеним відображенням монстра, що живе за межами, які населяла спільнота. Ймовірно, в середньовічній уяві цей образ був тісно переплетений із емоціями страху та жаху, а рядки псалмів додають своєрідну символічну емоційну прив'язку.

¹⁴² Від гр. βλέμνυες. Ці створіння відомі і як ἀκέφαλοι – безголові, були описані у розповідях Плінія Старшого, вони вирізняються своїм розміром бл. 2,5 метрів, а також головою із великим ротом та очима, що розташувалась на грудях.

¹⁴³ Bovey A. *Medieval Monsters*. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.bl.uk/the-middle-ages/articles/medieval-monsters-from-the-mystical-to-the-demonic>

Лл. III.13. | Add MS 62925 | f. 62 r. | ©bl.uk

У Ратлендському Псалтирі зустрічаємо ще одного героя, який за задумом ілюмінаторів вривається безпосередньо у селянські побутові обставини. Йдеться саме про образ *чорта*, що у маргіналії *f. 62 r. (іл. III.13.)* сидить на спині жінки, яка судячи із сюжету, зайнята працею на землі. Але у цьому випадку також можна віднаходити значення того, що жінка

виконує накази диявола, який оселився на її спині, що може бути також і покликанням на історію про первородний гріх. Тож, можливо, згадане візуальне уособлення зла було добре відомим в спільноті Англії XIII століття та, ймовірно, використовувалось у різних проявах популярної середньовічної культури. 4-5 вірші 62²⁰ Псалма, що супроводжують наведену маргіналію, підкреслюють її сюжетну особливість, яка настановляє на опір до спокус та зла.

<i>Латинський текст</i>	<i>Український дослівний переклад</i>
<p>3. <i>Quousque irruitis in hominem?</i> <i>Interficitis universi vos, tamquam parieti</i> <i>inclinato et maceris depulsæ.</i></p>	<p>3. <i>Скільки ще налягатимете на людину?</i> <i>Усі ви повалюєте, неначе нахилену стіну та</i> <i>розхитаний пліт.</i></p>
<p>4. <i>Verumtamen pretium meum cogitaverunt</i> <i>repellere; cucurri in siti: ore suo benedicebant,</i> <i>et corde suo maledicebant.</i></p>	<p>4. <i>Щоправда задумали відкинути мою</i> <i>цінність; я прибіг у спразі: устами своїми</i> <i>прославляли, та серцем своїм кляли.</i></p>

Переходячи до господарсько-побутового аспекту Псалтиря Латтрелла, можемо виділити наступні маргінальні історії, що підпадають під цей поділ *f. 61 r., f. 64 v., f. 74 v., f. 158 r., f. 162 r., f. 163 v., ff. 169 v.–173 v., f. 187 r., f. 193 r., f. 201 r.*¹⁴⁴ Як і у

Іл. III.14. | Add MS 42130 | f. 61 r. | ©bl.uk

попередніх випадках Латтрелський Псалтир дещо розширює рамки маргінального розмаїття, що вказує на розвиток цього візуального жанру. Серед

побутово-господарських робіт тут можна віднайти середньовічні способи випасання худоби, орання землі, посіву, жнив та ін. На *f. 61 r.* (іл. III.14.) знаходиться маргіналія, в якій увага зосереджується на людській рані. Сама маргіналія не містить очевидних прив'язок до центрального тексту, однак, на нашу думку, вона могла би бути своєрідним оберненим сюжетом сусідньої маргіналії із *f. 60 v.* (іл. III.15.) У цій мініатюрі бачимо образ монаха із кровоточивими ранами, які безперечно нагадують рани Ісуса Христа після розп'яття. Варто зазначити, що у середньовічному контексті символ П'яти Ран Христових був пройнятим особливою пошаною та отримував чимало згадок у мистецтві. А духовенство цим прикладом спонукало людей «жити у цих святих ранах», тобто

Іл. III.15. | Add MS 42130 | ff. 207 r.-208 v. | ©bl.uk

проявляти жертвність та любов до ближнього.¹⁴⁵ Втім, варто додати також і те, що об'єднуючими елементами у сусідніх сюжетах є птахи, що зображаються

¹⁴⁴ Див. додаток 9.

¹⁴⁵ *Wounds of Christ. Mapping Margery Kempe.* [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://college.holycross.edu/projects/kempel/devotion/christs_passion/wounds.html

поряд. Одним із цих птахів може бути гостродзьобий наземний зяб'як, що іноді харчується кров'ю. Загалом, на основі цих двох маргіналій ми можемо помічати як маргіналії Псалтиря Латтрелла можуть розвивати чи доповнювати одна одну, адже у двох сусідніх мініатюрах помічаємо що світський, то і релігійний образ людської рани. Схожі доповнення ми намагатимемось висвітлити і у наступних аспектах.

Беручи до уваги вищенаведені сюжети, помічаємо, що доволі часто творці обидвох об'єктів дослідження доповнювали господарсько-побутові сюжети різноманітними додатковими образами, які вирували у фантазіях та уявленнях їх та їхніх сучасників. Це й елемент надає проаналізованим історіям своєрідний подвійний сенс. Однак, вистачає у Псалтирях Ратленда та Латтрелла типових господарських сюжетів, які відображають працю на землі та біля худоби.

III.2.4. Релігійна складова

Розгляд попереднього маргінального сюжету логічно наближає нас до розкриття ще одного важливого аспекту, який варто висвітлити при аналізі середньовічних спільнот Англії. Йдеться про розуміння цими спільнотами релігійності. У Латтреллському Псалтирі, порівняно із Псалтирем Ратленда, візуальних згадок із релігійними конотаціями досить багато, а найчастішим образом стає особа єпископа, яка згадується на f. 31 r, f. 34 v., f. 45 r., f. 52 r., f. 54 v., f. 60 r., f. 85 r., f. 85 v., f. 191 r., f. 215 r. У цих згадках може міститись як і узагальнена, так і конкретна особа, як от Адам Орлетон чи Томас Бекет. Окрім осіб єпископів у маргіналіях Псалтиря Латтрелла є достатньо згадок і про представників монаших

орденів, що завжди вирізняються у змалюваннях наявністю тонзури¹⁴⁶ на голові. Сюжети із ними розташовуються на f. 55 r, f. 55 v., f. 60 v., f. 179 v.

Якщо ж проаналізувати усі вищевказані фолії із духовенством, то можна спостерігати певну тенденцію. І полягає вона у тому, що дуже часто ілюмінатори рукопису розташовують у сюжетах із церковними отцями своєрідних гібридів, що мають дві голови, які дивляться у різні сторони, або ж містять у собі два тіла. На наш погляд, цей момент варто вважати конкретним зашифрованим символом

Іл. III.16. | Add MS 42130 | f. 54 v. | ©bl.uk

дволикості та зла із яким протистоїть змальоване духовенство.¹⁴⁷ Для підтвердження цього моменту варто навести приклад f. 54 v. (іл. III.16.), у якому єпископ протистоїть гібриду, що нагадує лиса. Лис є прототипом образу *Ренара* із середньовічного алегоричного епосу. Підказкою для цього є те, що на

сусідньому f. 55 r. бачимо зображення осла, який теж був висвітленим у романі в образі проповідника двору. Загалом у романі головний герой *Ренар* є уособленням дволикості, хитрощів, а також феодальної монархії.¹⁴⁸ Його образ може бути використаним у багатьох ієрархічних сходах, що дозволяє глибше розуміти соціальні проблеми середньовічного соціуму. Хоч дана маргіналія не містить видимого зв'язку із супутнім текстом, все ж вона самостійно демонструє, що спільнота Лінкольншира скоріш за все була обізнана із символічним образом лиса.

¹⁴⁶ Тонзура (лат. *tonsura* – зстригання) – обстрижене на маківці голові місце, що символізує для духовних осіб символізує християнську відданість та смирення.

¹⁴⁷ Див. додаток 10.

¹⁴⁸ Ле Гофф Ж. *Герои и чудеса Средних веков* / Пер. с фр. Д. Савосина. М.: Текст, 2011 220 с.

Розвиваючи простір християнських символів, які були потенційно відомими для спільноти Латтрелла, можна виділити також маргіналії з *f. 54 r. (іл. III.17.)*, *f. 150 r. (іл. III.18.)* У них яскраво простежується характерна середньовічна традиція

Іл. III.17.
Add MS 42130 | f. 54 v. | ©bl.uk

відображення Мойсея із рогами на голові. Найбільш переконливим поясненням, звідки прийшла описана мистецька традиція, вважається помилка у перекладі на латину 34 глави книги Виходу, де св. Ієронім¹⁴⁹ переклав староеврейське слово «*qeren*» як «*роги*», однак те ж саме поняття може означати словосполучення

«*промені світла*».¹⁵⁰ Втім, «роги» в часи Ієроніма, а ще раніше – з античності,

могли символізувати силу, владу та честь. Проте, середньовічний контекст уже дещо видозмінює значення «*рога*» та надає йому більш приземленого значення.¹⁵¹ Зокрема, це можна помітити, якщо розглянути маргіналії *f. 12 r.*, *f. 150 r.*, *f. 154 v.*, *f. 169 v.*, *f. 177 r.*, *f. 91 v.*, *f. 211 r.* Латтрелського Псалтиря.

Чи не у кожній із них рогами наділені гібриди, або ж антропоморфні тварини, що, ймовірно, позбавляє їх сокровенного значення, отримуючи інші відтінки. Навіть сам

Іл. III.18.
Add MS 42130
f. 150 r. | ©bl.uk

образ Мойсея зазнає гібридизації, адже порівнюючи маргіналію *f. 54 r.* із *f. 150 r.* бачимо як особа Мойсея поєднується із тваринною стороною, що знову підкреслює описану зміну у сприйнятті священних образів.

¹⁴⁹ Ієронім Стридонський (*лат. Hieronymus*, бл. 340 – 420 pp.) – теолог та перекладач тексту Біблії на тогочасну латину, яку згодом було оформлено у Вульгату (*лат. Vulgate*).

¹⁵⁰ Mellinkoff, Ruth. *The horned Moses in medieval art and thought*. Berkeley, University of California Press, 210 p. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://archive.org/details/hornedmosesinmed00ruth/page/41/model/2up>

¹⁵¹ *Ibid.*, p. 5.

Загалом, у цій маргіналії ідентифікація Мойсея є можливою завдяки наявності рогів, а також супровідного тексту 81 Псалма та 10 вірша:

<i>Латинський текст</i>	<i>Український дослівний переклад</i>
11. <i>Ego enim sum Dominus Deus tuus, qui eduxi te de terra Egypti. Dilata os tuum, et implebo illud.</i>	11. Я – Господь Бог твій єдиний, що вивів тебе із землі Єгипетської; Відкрий уста свої, і я наповню їх.

Ще одним християнським символом, що проник на сторінки Псалтиря Латтрелла є образ пелікана. Втім, якщо розглянути його християнський символізм більш детально, то варто зазначити, що його візуальна ідея була втілена ще в античній іконографії¹⁵², зокрема у збірнику «Фізіолог»¹⁵³. Основний посыл образу полягає у жертвовності та смиренні пелікана, який власною кров'ю годує своїх дітей, чим символізує самопожертву Ісуса Христа.¹⁵⁴ Відповідний образ птаха також знаходимо на *f. 178 r. (іл. III.19.)*, а рядки 101 Псалма, 7 вірша є повноцінним доповненням до цього маргінального сюжету:

Іл. III.19.
Add MS 42130
f. 178 r.! ©bl.uk

<i>Латинський текст</i>	<i>Український дослівний переклад</i>
7. <i>Similis factus sum pellicano solitudinis; factus sum sicut nycticorax in domicilio.</i>	7. Схожим я став на пелікана пустелі; став я неначе чорний ворон у житлі.

Із усіх вищенаведених маргіналій, що містять у собі релігійну складову, можемо зробити висновок, що для ілюмінаторів рукопису даний аспект займав

¹⁵² Див. додаток 11.

¹⁵³ Saunders, Rev. William. *The Symbolism of the Pelican...* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.catholiceducation.org/en/culture/catholic-contributions/the-symbolism-of-the-pelican.html>

¹⁵⁴ Lucy Freeman Sandler. *The Word in the Text and the Image in the Margin: The Case of the Luttrell Psalter* // *The Journal of the Walters Art Gallery* Vol. 54, Essays in Honor of Lilian M. C. Randall (1996), pp. 87-99 (13 pages) Published By: The Walters Art Museum. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/20169111>

доволі важливе значення. Простежуємо значну кількість згадок сюжетів не лише із духовенством, але й із відомими для середньовічних людей символами та героями, які є чільними елементами християнства. Можемо припустити, що ці образи були і відомі для спільноти Латтрелла XIV століття.

III.2.5. Образи тваринного, фантастичного та антропоморфного світу

Із попередніх підрозділів можна простежити, наскільки часто ілюмінатори вдаються до використання у своїх сюжетах образів тваринного світу. Доволі часто у них поєднуються і міфічні, і наближені до реальності уявлення середньовічних спільнот. Окрім цього, у таких зображеннях можна спостерігати, як окремим бестіарним істотам надається певна антропоморфність, що дозволяє наблизити такий образ до виміру людських вчинків та поведінки. Саме тому розгляд цього аспекту, на наш погляд, потребує більш докладної уваги у даному дослідженні. Попередньо порівнявши наповнення Ратлендського та Латтреллського Псалтиря у даній складовій, ми можемо перш за все виділити те, що у першому об'єкті дослідження образи що реальних, то і фантастичних істот мають зазвичай запозичене походження із легенд, міфів, або ж бестіаріїв. У випадку Псалтиря Латтрелла, тваринний світ часто набуває більш фантастичних обрисів. Герої зазнають більшої гібридизації, походження якої доволі важко простежити, що також виділяє неповторність та художню сміливість авторів даного манускрипту.

Однією із особливостей ілюмінації Псалтиря Ратленда є те, що його маргінес практично повністю просякнутий образами різноманітних драконів. Згадуючи середньовічний символізм дракона як уособлення зла, можна вбачати маргінес фоліїв Ратлендського Псалтиря як своєрідне нагадування, що поза високими та духовними ідеалами, які уособлює текстова частина, існує також і людський світ,

сповнений гріховністю та спокусами.¹⁵⁵ Прикладом до цього можуть стати маргіналії *f. 14 v.* та *f. 91 r.*, адже в обох випадках можна зауважити описаний момент протистояння. Маргіналія на *f. 14 v.* (іл. III.20.) є особливо цікавою, бо супротивником зла, тобто дракона, є верблюд. Такий мотив є найімовірніше перейманням декількох традицій, зокрема східної.

Іл. III.20. | Add MS 62925 | f. 14 v. | ©bl.uk

На цьому фолії знаходиться завершення 9 Псалма, 18-20 вірші, та 1-5 вірші 10 Псалма. Для розгадування значення цієї маргіналії варто звернутись до супутніх рядків 10 Псалма, а саме 2-3 віршів:

Латинський текст

2. *Dum superbit impius, incenditur pauper:
comprehenduntur in consiliis, quibus cogitant.*

3. *Quoniam laudatur peccator in desideriiis
animæ suæ, et iniquius benedicitur.*

Український дослівний переклад

2. Поки нечестивий вивищується, бідняк запалюється: вони схоплюються в намірах, які задумують.

3. Бо грішник же хвалиться бажаннями своєї душі, і лихий прославляється.

Аналізуючи вказані рядки, можна припустити, що наведена мініатюра частково відображає текстове наповнення. Адже у ній «нечестивим» виступає образ дракона, що у рукописі символізує зло, через що і спокушає верблюда, прив'язуючись до нього. У цьому випадку верблюд може символізувати витривалість та стійкість, адже саме такою характеристикою його наділяють у бестиарних згадках.¹⁵⁶ Також, на цьому ж фолії розміщена іще одна мініатюра, яка теж у певній мірі доповнює сенс Псалма (іл. III. 21.).

¹⁵⁵ Kiessling, Nicolas K. *Antecedents of the Medieval Dragon in Sacred History ...* pp. 167-177. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/3263046>

¹⁵⁶ *The Medieval Bestiary. Camel.* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://bestiary.ca/beasts/beat208.htm>

Іл. III.21. | Add MS 62925 | f. 34 r. | ©bl.uk

Доволі багатогранний сюжет віднаходимо також на фолії *f. 34 r.* (іл. III.22.) Ратлендського Псалтиря. У ньому відображено мініатюру, яка, найімовірніше, була перейнята ілюмінаторами із фольклору чи байок. Історія розповідає про

те, як головні герої – лисиця та журавель гостювали одне в одного. Однак кожен із них, під час свого прийому, пропонував гостину із такого посуду, який був зручним лише для нього самого, не думаючи про свого гостя. Зокрема, цю ж історію використовує і Яків Вітрійський в якості одного із *Exempla*¹⁵⁷. У контексті даного фолія маргіналія є, на нашу думку, пов'язаною із текстом супутнього 32 Псалма, зокрема 1-2 віршів, у яких йдеться про наступне:

<i>Латинський текст</i>	<i>Український дослівний переклад</i>
1. <i>Beati quorum remissæ sunt iniquitates, et quorum tecta sunt peccata.</i>	1. Блаженними є ті, кому відпущено беззаконня його, та чий гріхи покриті.
2. <i>Beatus vir cui non imputavit Dominus peccatum, nec est in spiritu ejus dolus</i>	2. Блаженним є чоловік, якому Господь не приписує гріха, в чийй душі нема лукавства.

Ймовірно, наявна маргіналія опирається на вказані вірші, а особливо на «лукавство», адже саме цією тематикою пронизана історія про лисицю та журавля. Іще одним цікавий тваринний сюжет, який пропонує Псалтир Ратленда розміщується на *f. 48 r.* (іл. III.23.). У ньому зображена доволі неоднозначна баталія із равликом. Спершу, дана мініатюра скидається на прояв бурхливої фантазії ілюмінатора, однак, на думку дослідниці Ліліан Рандалл, образ бою із равликом є популярним сюжетом рукописної ілюмінації.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Див. додаток 12.

¹⁵⁸ Randall, M.C. Lillian. *The Snail in Gothic Marginal Warfare* / *Speculum* Vol. 37, No. 3 (Jul, 1962), pp. 358-367 (12 pages) Published by: The University of Chicago Press on behalf of the Medieval Academy of America. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/2852357>

Л. III.22. | Add MS 42130 | f. 48 r. | ©bl.uk

На її погляд равлик, який часто відображається у бою із рицарем, є давнім уособленням племені лангобардів¹⁵⁹, яких у середньовічному контексті зневажали за їхню зрадливу поведінку та звичаї, що суперечать жертвовному образу «рицаря». Окрім цього,

цю тенденцію дослідниця аргументує також тим, що в усних традиціях доволі часто можна віднайти прислів'я та приказки, які наводять на сюжет бою із равликом.¹⁶⁰ Втім, це пояснення не є єдиним, адже значна кількість мистецтвознавців пояснює таку зображальну особливість тим, що равлик для селянського соціуму був перш за все шкідником, що нищив урожай. Через це, є ймовірність того, що ілюмінатори намагались зобразити у маргіналіях боротьбу із цими істотами саме у такому прояві.¹⁶¹ У представленому фолії боротьба між равликом супроводжує початок 44 Псалма, а 4-8 вірші доволі чітко підкреслюють змальоване протистояння:

<i>Латинський текст</i>	<i>Український дослівний переклад</i>
4. <i>Tu es ipse rex meus et Deus meus, qui mandas salutes Iacob.</i>	4. Ти ж сам – Цар мій та Господь мій, що даруєш спасіння Якову.
5. <i>In te inimicos nostros ventilabimus cornu, et in nomine tuo spernemus insurgentes in nobis.</i>	5. З тобою розкидаємо рогом ворогів наших, та в ім'я твоє здолаємо повсталих проти нас.
6. <i>Non enim in arcu meo sperabo, et gladius meus non salvabit me:</i>	6. Бо не я не сподіватимусь на мій лук, і меч мене мій не спасе:
7. <i>salvasti enim nos de affligentibus nos, et odientes nos confudisti.</i>	7. бо ж ти визволив нас від наших нападників, простромив наших ненависників.

¹⁵⁹ Лангобарди (лат. *longobardi* – довгобороди) – давньогерманське плем'я VI-VIII століття. Заснували Лангобардську державу на півночі сучасної Італії.

¹⁶⁰ Randall, M.C. Lillian. *The Snail in Gothic Marginal Warfare...* p. 365.

¹⁶¹ *Knight vs Snail*. The British Library. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2013/09/knight-v-snail.html>

Як бачимо, наведені вірші, що пронизані біблійною історією, у середньовічному контексті Ратлендського Псалтиря отримують власну конотацію, у якій символічним ворогом стає равлик, що підкреслює винятковість маргінального декорування.

Іл. III.23.
Add MS 42130
f. 159 r. | ©bl.uk

Звертаючись до Псалтиря Латтрелла, боротьба із равликом теж отримала своє місце на маргінесі *f. 159 r. (іл. III.24)*. У ній також спостерігаємо відповідні «правила», де рицар протистоїть із образом равлика. Вказана мініатюра не містить конкретної прив'язки до супутнього тексту.

Якщо розвивати ворожий образ, який навіюють представлені мініатюри, то у цьому випадку Латтреллський Псалтир містить, на наш погляд, унікальну особливість у висвітленні цього образу. Адже, після проведеного нами аналізу маргінального наповнення даного рукопису, було виявлено тенденцію у відображенні «ворога». Таким чином маргіналії на *f. 53 v.*, *f. 82 r.*, та *f. 83 v.* змальовують таке протистояння, де можна чітко виявити, хто виконує роль суперника. Наприклад мініатюра з *f. 82 r. (іл. III.25.)*.

містить у собі двох вершників, один з яких є характерного синього кольору, ймовірно репрезентуючи сарацина, зважаючи на зображення на щиті та східні обладунки, а окрім цього даний герой втрачає певні зовнішні людські риси і набуває потворності, дикості та звіриності. В усіх вищенаведених маргіналіях така зовнішня форма суперника є ідентичною, що можна вважати конкретним художнім ходом ілюмінаторів, завдяки якому є можливість простежувати їхнє уявлення про східного ворога.¹⁶²

¹⁶² Див. додаток 13.

Лл. III.24. | Add MS 42130 | f. 82 r. | ©bl.uk

Щодо взаємозв'язку вказаного мініатюри із супутніми віршами 42 Псалма, то у цьому випадку ми не помічаємо конкретних

тематичних збігів. Однак, на початку наступного фолія 9-10 вірші цього ж Псалма, на наш погляд, можуть розкрити маргіналію:

<i>Латинський текст</i>	<i>Український дослівний переклад</i>
9. <i>Dicam Deo: Susceptor meus es; quare oblitus es mei? et quare contristatus incedo, dum affligit me inimicus?</i>	9. Скажу Богу: Ти – мій заступник; чому ж забув Ти про мене? Чого ж я опечалений ходжу, поки вражає мене ворог мій?
10. <i>Dum confringuntur ossa mea, exprobraverunt mihi, qui tribulant me inimici mei, dum dicunt mihi per singulos dies: Ubi est Deus tuus?</i>	10. Поки ламаються кістки мої, борежли мені мої вороги, які знущаються наді мною, коли кажуть мені щодня: «Де ж є твій Бог?»

Із наведених віршів можемо припустити, що маргіналія відображає сюжет між рицарем та іновірним завойовником, що частково наближує нас до контексту Хрестових походів.

Загалом, висвітлені образи фантастичних, і не лише, істот обох Псалтирів, доволі часто є пронизані повчальними та настановними смислом, який мав би впливати на поведінку людини. Таким чином, помічаємо, як за допомогою різноманітних звірів, чи наближених до них образів, ілюмінатори манускриптів намагаються творити певну мораль для читача, доповнюючи її до супутнього тексту. Проте, варто також усвідомлювати, що не усі тваринні, або ж фантастичні герої обох рукописів сповнені повчальним смислом. До прикладу гібридні образи істот могли не містити очевидного повчального характеру в міру свого багатощарового наповнення.

III.3. Підсумки аналізу маргінальних сюжетів

У даному розділі ми спробували проаналізувати маргіналії Псалтирів Ратленда та Латтрелла, поділивши їх на тематичні категорії. Однак, часто обрані мініатюри вміщували у собі певну неоднозначність, яка відносила їх до декількох тематичних категорій водночас. Цей момент зумовлює припустити наскільки комплексними можуть поставати рукописні маргіналії. І незважаючи на різний час виготовлення об'єктів дослідження, нам вдалось відстежити певну тенденційність маргінальних образів, що використовували ілюмінатори. Загалом, нами було проаналізовано 23 тематичних сюжети, із яких 14 містять часткову, або ж повноцінну прив'язку до супутнього тексту Псалму. Але, на наше переконання, кожна із проаналізованих мініатюр розкриває окремий блок уявлень, переконань та повсякденного контексту середньовічного англійського соціуму, які ми висвітliamo у загальних висновках роботи.

ВИСНОВКИ

В ході наведеного дослідження, ми намагались усвідомити та проаналізувати, що саме являє собою маргіналія манускрипту, у чому полягає її феномен, та яким чином вона висвітлює середньовічний людський світогляд. У нашому дослідженні цим уособленням людського світогляду стала середньовічна Англія XIII-XIV століття. Саме тому об'єктами аналізу були обрані Псалтирі Ратленда (*Add MS 42130, бл. 1260 р.*) та Латтрелла (*Add MS 62925, 1325-1340*), а їхнє маргінальне оздоблення було відповідно предметом нашого аналізу. Завдяки розгляду двох Псалтирів із різним часом виготовлення, ми мали додаткову можливість зануритись у те як розвивалась рукописна маргіналія, а заразом із нею уявлення тогочасних спільнот.

Кожен із *трьох розділів* роботи через відповідні визначені дослідницькі завдання логічно наближав нас до розкриття образу «*середньовічної Англії*», що знаходиться в основі теми даної роботи. Перший розділ концентрувався на питанні – що являє собою маргіналія, і з яких формуючих елементів вона черпала свій вигляд? Саме тому, ми намагались виявити різні аспекти такого формування, серед них – мистецька, архітектурна, літературна та емоційна складова. Також в ході укладання даного розділу ми послуговувались багатьма наявними дослідженнями, щодо цієї теми, і спробували висвітлити різні трактування та бачення маргінального малюнку. У другому розділі роботи ми перейшли до вузких меж нашого аналізу, адже мали на меті проаналізувати зовнішній (*політичний та соціокультурний*) контекст середньовічної Англії, який очевидно вплинув на маргінальні образи Псалтирів. До того ж у цьому розділі було розглянуто особливості художнього наповнення, історії створення та успадкування Псалтирів Ратленда та Латтрелла. Третій розділ нашого дослідження є авторською пропозицією того, яким чином маргінальне

наповнення наведених манускриптів здатне зображати та уособлювати різні аспекти із середньовічного життя спільнот XIII-XIV століть. Для більш комплексного простежування, обрані маргінальні сюжети висвітлювались у категоріях: політичної складової, суспільних стосунків, побутово-господарських образів, релігійного життя, а також тваринного та антропоморфного світу. Також, кожна маргіналія порівнювалась із супутнім текстом Псалма для того, щоб зрозуміти наскільки сильно вона увиразнює або ж руйнує сенс центральної частини фолію. Для виконання цієї частини роботи було здійснено авторський переклад латинського тексту Псалмів.

Отже, виконання поставлених дослідницьких завдань та загальної мети аналізу можна оформити у відповідні висновки:

- ⊙ рукописну маргіналію можна вважати комплексом різноманітних усних, писемних та зображальних традицій, що здатні впливати на її сюжет;
- ⊙ маргіналія може бути виявом творчої фантазії ілюмінатора манускрипту та деякою мірою відображати світ крізь його бачення;
- ⊙ Псалтирі Ратленда та Латтрелла містять у собі відображення соціокультурних стосунків та популярних образів середньовічної Англії;
- ⊙ Псалтир Латтрелла містить яскраві видозміни маргінального наповнення за своїм технічним виконанням та ілюмінаторською фантазією, однак доволі часто використовує уже наявні образи, що зустрічаються і у Псалтирі Ратленда;
- ⊙ ілюмінатори обох об'єктів дослідження часто використовують уже наявні прототипи із інших джерел, додаючи до них власний додатковий сенс, або ж повністю зберігаючи його оригінальну форму;
- ⊙ маргінес вказаних манускриптів здатен містити у собі багаточисельні мініатюри, які є компіляцією різноманітних символів, страхів та уявлень спільнот;

- ⊙ рукописні маргінальні мініатюри здатні як і звеличувати, так і повністю знехтувати своїм героєм для того, щоб яскравіше та правдивіше промовити до читача;
- ⊙ супутній, або ж у деяких випадках, сусідній текст (*слово, вірш*) Псалма здатен як і доповнювати, так і перечити посилу маргіналії;
- ⊙ у маргіналіях Псалтирів можна яскраво простежувати повсякдення, традиції, уявлення, побут, страхи і міфи середньовічної спільноти;
- ⊙ рукописну маргіналію можна вважати способом відображення середньовічного виміру.

Якщо ж скласти фінальний висновок про те, якою ж є середньовічна Англія XIII-XIV століть, судячи із проаналізованих нами візуальних джерел, то можна зазначити, що у цьому часовому проміжку вона ще продовжує перебувати у тісних феодальних рамках із відповідною ієрархією. У цих рамках селянство складає більшу частину відображеного соціуму, а графи, лорди та королі стають символічними заступниками цих спільнот. До того ж, маргіналії Псалтирів дають чітке бачення того наскільки орієнтованими були спільноти середньовічної Англії на власну локальну місцевість, у якій господарство, зокрема робота на землі, складає чи не найбільшу частину повсякдення. Окрім цього, увесь повсякденний контекст яскраво пронизаний багатьма міфами, фантастичними образами, легендами та повчальними переповіданнями, що і уклались у світогляд середньовічних спільнот. У цьому світогляді доволі вагоме місце займала також і релігійна складова, що теж впливала на поведінку і традиції населення. Загалом, це створює комплексну форму середньовічної Англії XIII-XIV століття, яку проявили своєю творчістю ілюмінатори Псалтирів Латтрелла та Ратленда.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, ЛІТЕРАТУРИ ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСІВ

Джерела

1. Add MS 42130. *Psalter ('The Luttrell Psalter')* with calendar and additional material. ca. 1325 – 1340. The British Library.
Режим доступу: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_fs001ar
2. Add MS 62925. *Psalter, Use of Sarum ('The Rutland Psalter')*. ca 1260. The British Library. Режим доступу:
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_62925_fs001r
3. *Vulgata Clementina*. Режим доступу: <https://biblehub.com/vul/>

Словники

1. Бурячок А. А. та ін. *Словник синонімів української мови: В двох томах* / Гнатюк Г. М.; Головащук С. І.; Горюшина Г. Н.; Лозова Н. Є.; Тараненко О. О.; Фридрак В. Б.; Мельник Н. Ю.; Нечитайло О. І.; Родніна Л. О.; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Інститут української мови; НАН України. К.: Наук. думка, 2001. 1040 с.
2. Дворецкий И. Х. *Латинско-русский словарь* / 2-е изд. М.: Рус. яз.-Медиа, 2005. 1096 с.
3. Cappelli A. *Dizionario di abbreviature latini ed italiani*. Milano, 1912. LXCIII. 529 p.
4. *Glossarium mediae et infimae latinitatis* / Du Cange, et al. Niort: L. Favre, 1183-1887.
Режим доступу: <http://ducange.enc.sorbonne.fr/>
5. *The Oxford Latin Dictionary* / Ed. by P. G. W. Glare. Oxford University Press, 1968. 2151 p.

Література

1. Курилко Т. *Істоти із середньовічних маргіналій (на матеріалі Псалтиря Латтрелла* / науковий керівник Надія Гонтарь. УКУ, Львів, 2020. 63 с.
2. Ле Гофф Ж. *Герои и чудеса Средних веков* / Жак Ле Гофф; Пер. с фр. Д. Савосина. М.: Текст, 2011. 220с.
3. Bakhtin, Mikhail. *Rabelais and His World*. 489 p.
Режим доступу: <https://archive.org/details/rabelaishisworld0000bakh/page/4/model/2up>,

4. Barlow, Frank. *The Feudal Kingdom of England 1042-1216*. Longmans Green and CO LTD. Second edition, 1961. 468p. Режим доступа: <https://archive.org/details/barlow-the-feudal-kingdom-of-england/mode/1up>
5. Brown, Michelle P. *The World of the Luttrell Psalter*. London: The British Library, 2006. 96 p.
6. Camille M. *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015. 160 p.
7. Caviness, Madeline Harrison. *Reception of images by medieval viewers / A companion to Medieval art : Romanesque and Gothic in Northern Europe*, pp. 65-85 / Ed. by Conrad Rudolph. Published by Blackwell Publishing Ltd, 2006. 676 p.
8. Chunko-Dominguez, Betsy. *Playing on Timbrels: The Margins of the Rutland Psalter // Word and Image 32:1 (2016)*, pp. 131-141. Режим доступа: https://www.academia.edu/26411019/_Playing_on_Timbrels_The_Margins_of_the_Rutland_Psalter_Word_and_Image_32_1_2016_pp_131_141
9. Dale, Thomas E.A. *The Monstrous / A companion to Medieval art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, pp. 253-273 / Ed. by Conrad Rudolph. Published by Blackwell Publishing Ltd, 2006. 676 p.
10. Davies N., Jokiniemi E. *Dictionary of Architecture and Building Construction*. Routledge, 2008. p. 736.
11. De Hamel, Christopher. *A History of Illuminated Manuscripts*. Phaidon Press; 2nd edition (September 26, 1997). 272 p.
12. Kendrick, Laura. *Making Sense of Marginalized Images in Manuscripts and Religious Architecture / A companion to Medieval art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, pp. 274-294 / Ed. by Conrad Rudolph. Published by Blackwell Publishing Ltd, 2006. 676p.
13. Kiessling, Nicolas K. *Antecedents of the Medieval Dragon in Sacred History // Journal of Biblical Literature Vol. 89, No. 2 (Jun., 1970)*, pp. 167-177. Режим доступа: <https://www.jstor.org/stable/3263046>
14. Le Goff, Jacques. *The Medieval Imagination / Translated by Arthur Goldhammer*. Published by The University of Chicago Press, 1998. 293 p.
15. Male E. *The Gothic Image: Religious Art in France of the Thirteenth Century / Collins, The Fontana Library*. Published by J.M. Dent and Sons, 1913. 414 p. Режим доступа: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.553430>

16. Mellinkoff, Ruth. *The horned Moses in medieval art and thought*. Berkeley, University of California Press, 210 p.
Режим доступу: <https://archive.org/details/hornedmosesinmed00ruth/page/4/mode/2up>
17. Morgan, Nigel. *The Artists of the Rutland Psalter / The British Library Journal* Vol. 13, No. 2 (AUTUMN 1987), pp. 159-185 (31 pages) Published by: British Library. Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/42554261>
18. Prestwich, Michael. *Plantagenet England, 1225-1360*. Clarendon Press, Oxford. 2005, 643 p. Режим доступу: https://archive.org/details/plantagenetengla00pres_0
19. Randall, Lilian M. C.. *Exempla as a Source of Gothic Marginal Illumination / The Art Bulletin* Vol. 39, No. 2 (Jun., 1957), pp. 97-107 (13 pages) Published By: САА. Режим доступу: <https://doi.org/10.2307/3047694>
20. Randall, M.C. Lillian. *The Snail in Gothic Marginal Warfare / Speculum* Vol. 37, No. 3 (Jul., 1962), pp. 358-367 (12 pages) Published by: The University of Chicago Press on behalf of the Medieval Academy of America. Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/2852357>
21. Sandler, Lucy Freeman. *The study of marginal imagery: past, present and future // Studies in Iconography*. Vol. 18. Published by Board of Trustees of Western Michigan University through its Medieval Institute Publications, 1997. pp. 1-49.
22. Sandler, Lucy Freeman. *The Word in the Text and the Image in the Margin: The Case of the Luttrell Psalter // The Journal of the Walters Art Gallery* Vol. 54, Essays in Honor of Lilian M. C. Randall (1996), pp. 87-99 (13 pages) Published By: The Walters Art Museum. Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/20169111>
23. Thrupp, Sylvia L.. *Economy and Society in Medieval England // Journal of British Studies*, Vol. 2, No. 1 (Nov., 1962), pp. 1-13 (13 pages). Published by: Cambridge University Press on behalf of The North American Conference on British Studies. Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/175304>
24. Wright, Thomas. *A history of caricature and grotesque in literature and art*. London: Chatto & Windus, 1875. 562 p. Режим доступу: <https://archive.org/details/historyofcaricat00wrig>

Інтернет-ресурси

1. Словник української мови. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

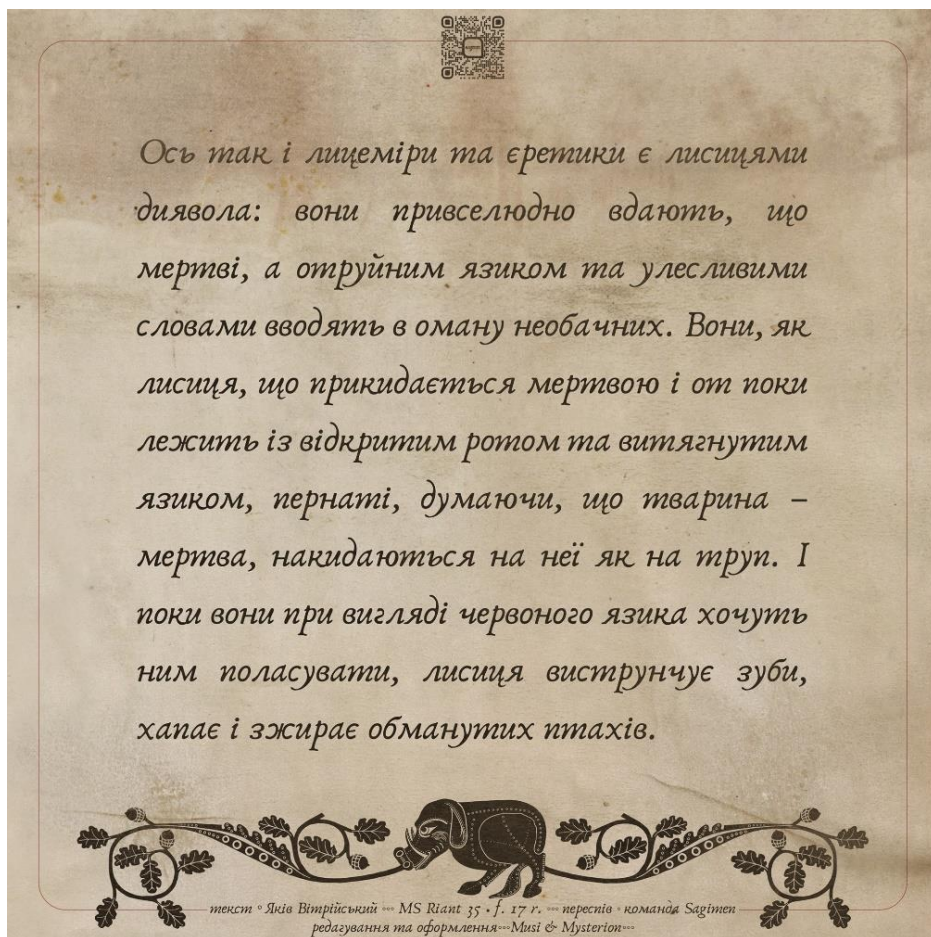
2. Bovey A. *Medieval Monsters*. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.bl.uk/the-middle-ages/articles/medieval-monsters-from-the-mystical-to-the-demonic>
3. Brown, Elizabeth. Use of Heraldry in in the Luttrell Psalter.- Genevieve la flechiere de Duram. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.ellipsis.cx/~liana/latex/kw/genevieve/genevieve.pdf>
4. Carboni N. de Luca L. *An Ontological Approach to the Description of Visual and Iconographical Representations*. *Heritage* 2019, 2, 1191-1210. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.3390/heritage2020078>
5. *Feminae: Medieval women and Gender Index*. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://inpress.lib.uiowa.edu/feminae/DetailsPage.aspx?Feminae_ID=41154
6. Hayward, Maria. “*Squirrel robe of Queen Philippa*”, in: *Encyclopedia of Medieval Dress and Textiles*, Edited by: Gale Owen-Crocker, Elizabeth Coatsworth, Maria Hayward. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://dx.doi.org/10.1163/2213-2139_emdt_COM_601
7. Johnson, Ben. *The Death of Thomas Becket in Canterbury Cathedral*. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.historic-uk.com/HistoryUK/HistoryofEngland/Thomas-Becket/>
8. *Knight vs Snail*. The British Library. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2013/09/knight-v-snail.html>
9. Saunders, Rev. William. *The Symbolism of the Pelican*. Arlington Catholic Herald. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.catholiceducation.org/en/culture/catholic-contributions/the-symbolism-of-the-pelican.html>
10. Slater, Laura. *Philippa of Hainault and her Psalter*. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.dwl.ac.uk/view.php?page=278>
11. *The Medieval Bestiary. Camel*. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://bestiary.ca/beasts/beast208.htm>
12. *Wounds of Christ*. Mapping Margery Kempe. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://college.holycross.edu/projects/kempel/devotion/christs_passion/wounds.html
13. en.wikisource.org

ДОДАТКИ

Додаток 1

MS 24. *The Aberdeen Bestiary* (XII c.). f. 16. r.
[Електронний ресурс] – Режим доступу:
<https://www.abdn.ac.uk/bestiary/ms24/f16r>

Переклад Ехемплум
Якова Вітрийського, здійснений
командою проекту «Sagimen»

MS Riant 35. f. 17 r.
[Електронний ресурс] – Режим
доступу:
[https://iif.harvard.edu/manifests
/view/drs:25568075\\$245i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:25568075$245i)

Royal 10 E IV, f. 49 v.
 [Електронний ресурс] –
 Режим доступу:
<https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=40417>

Чув я про лиса, якого в народі називають Ренаром, таке: коли він миролюбно привітався з пташкою (французькою – синичка), та сказала: “Звідки ти мчий?” А він: “З наради в короля, на якій було укладено мир поміж усіма тваринами, а за його дотриманням мають стежити птахи. Тому прошу тебе цюмкнути мене на знак примирення”. Вона йому: “Я боюся, щоб ти мене не спіймав”. Ренар їй: “Ти собі спокійно підлітай, он я навіть очі закрию, щоб не спромогтися тебе ввіймати”. Пташка, наближаючись та пурхаючи перед лисом, коли той хотів схопити її роззявленою пащею, стрімко злетіла, кепкуючи над ним, що попри мирну угоду хотів заподіяти їй шкоду. На нього схожі брехливі клірики і чортзна-які священники, які, прикидаючись миролюбними та побожними, спокушають молодух.

текст // Якіо Вітрійський • MS Riant 35 // f. 17 r. • переклад // команда Sagimen
 редагування та оформлення // Мультигон & Мусі

Переклад Екхарт
 Якіо Вітрійського,
 здійснений
 командою проекту
 «Sagimen»

MS Riant 35. f. 17 r.
 [Електронний ресурс] –
 Режим доступу:
[https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:25568075\\$245i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:25568075$245i)

MS 24. The Aberdeen
Bestiary (XII c.). f. 8 r.
[Електронний ресурс] –
Режим доступу:
<https://www.abdn.ac.uk/bestiary/ms24/f8r>

Отже, читаємо про тигрицю: поки вона стрімголов мчить за мисливцями (бо вони викрали її малят), ті кидають на дорогу велике скляне дзеркало від страху помсти хижака. Раптом тигриця помічає своє віддзеркалення та зупиняється, вважаючи, що дітей таки знайшла. І поки милується своїм відображенням і гудрається, мисливці тікають. Врешті-решт, розбивши лапою дзеркало, вона нічого там не знаходить і ось так прогавлює потомство.

Так само й
пекельний мисливець,
підкидаючи відбиток
речей минутих,
відвертає увагу
багатьох прелатів
і швидкоплинною
марнотою
пригальмовує їх,
щоб не метушилися
й не квапилися.

текст * Акіс Вітрійський *** MS Riant 35 • f. 7 v. *** редакція * Spes • Musi
переспів * команда 'Sagimen' *** оформлення * Musi

Переспів Exemplum
Якова Вітрійського,
здійснений
командою проекту
«Sagimen»

MS Riant 35. f. 7 v.
[Електронний ресурс] –
Режим доступу:
[https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:25568075\\$245i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:25568075$245i)

Додаток 2

Роз'яснення особливості назви Псалтиря Ратленда
Елеонор Джексон, куратор ілюмінованих рукописів
Британської бібліотеки

Додаток 3

Add MS 62925. *Psalter, Use of Sarum* ('The Rutland Psalter'). ca 1260. The British Library
Історизовані ініціали з царем Давидом

f. 56r.

f. 98r.

Додаток 4

MS 24. *The Aberdeen Bestiary* (XII c.)
f. 45 v. – *De gruibus*
[Электронный ресурс] – Режим
доступу:
<https://www.abdn.ac.uk/bestiary/ms24/f45v>

Додаток 5

The 'Southwick Codex' (including Old English adaptations of Augustine of Hippo, *Soliloquia*, the Gospel of Nicodemus, the Prose Dialogues of Saturn and Solomon, homily on St Quintin); *the Nowell Codex*' f. 99 r.

Додаток 6

Add MS 62925. *Psalter, Use of Sarum ('The Rutland Psalter')*. ca 1260. The British Library

f. 42 r.

f. 62 v.

Додаток 7

Add MS 42130. *Psalter ('The Luttrell Psalter') with calendar and additional material*. ca. 1325 – 1340. The British Library

f. 211 r.

f. 60 r.

Додаток 8

Add MS 62925. *Psalter, Use of Sarum* ('The Rutland Psalter'). ca 1260. The British Library

f. 57 v.

f. 103 r.

Додаток 9

f. 158 r.

Add MS 42130. *Psalter* ('The Luttrell Psalter') with calendar and additional material. ca. 1325 – 1340.
The British Library

f. 187 r.

Додаток 10

Add MS 42130. *Psalter* ('The Luttrell Psalter') with calendar and additional material. ca. 1325 – 1340. The British Library

f. 179 v.

f. 55 r.

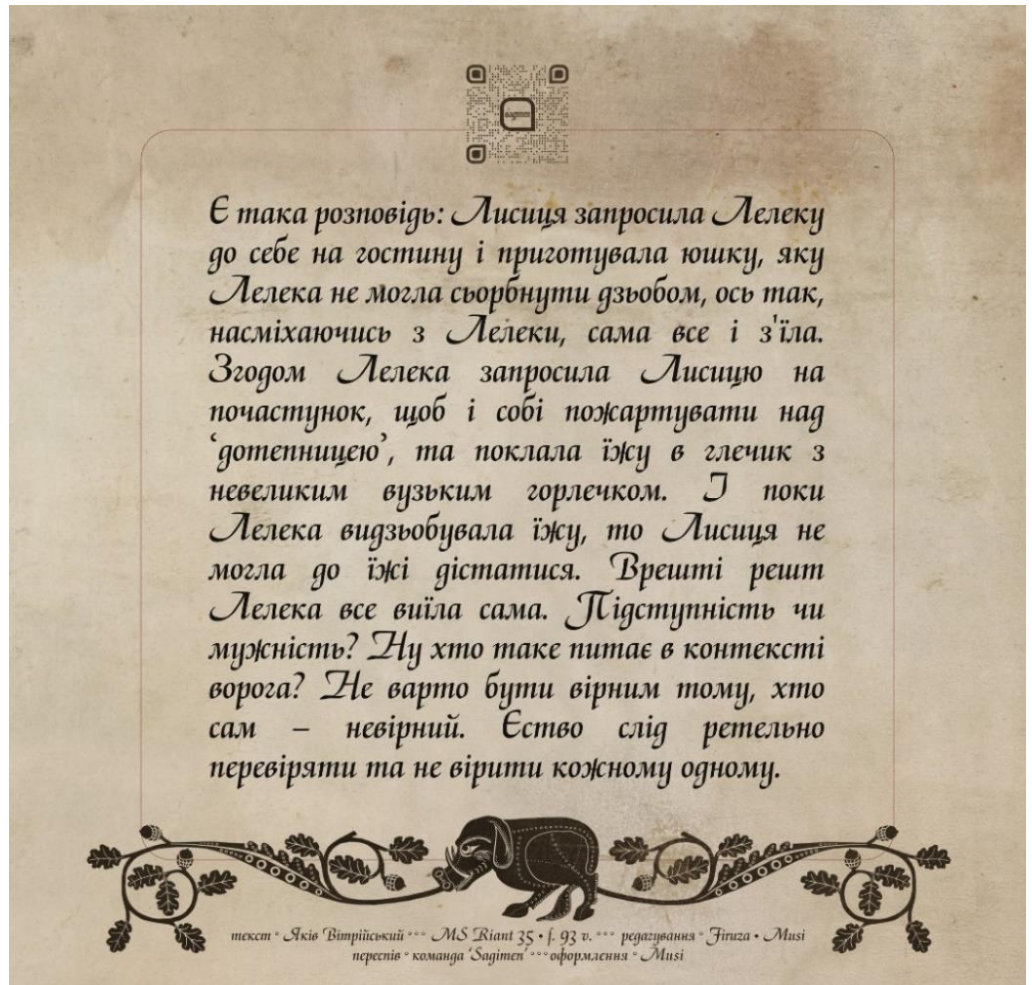
Додаток 11

MS 24. *The Aberdeen Bestiary* (XII c.) f. 35 r.
[Электронний ресурс]
– Режим доступу:
<https://www.abdn.ac.uk/bestiary/ms24/f35r>

Переспів оригінального
Ехетрліт
Якова Вітрійського
команда «Sagitem»

Додаток 13

Add MS 42130. Psalter ('The Luttrell Psalter') with calendar and additional material. ca. 1325 – 1340.
The British Library

f. 53v.

f. 83 v.

